

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Marijke Huisman (hoofdredactie), Fia Dieteren, Suzanne Hautvast (eindredactie), Annelies de Jeu (eindredactie), Lizzy Jongma

Redactieadres

Obrechtstraat 5, 3572 EA Utrecht
 Tel: 030-2718164, E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obijplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812

Voor privé-personen bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,00 p.m.: € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Lizzy Jongma, 020-6650820 (werk) of 020-4631694 (privé), e-mail: lizzy@iiaiv.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
 Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
- 1e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: mvis@iiaiv.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
 Tel. 020-6651318, e-mail: boere@iiaiv.nl
- Penningmeester: **drs. Frieda Boekweit**
 Tel. 020-5810547, e-mail: sequoia@xs4all.nl
- **dr. Emily Hemelrijk**
 Tel. 023-5323613,
 e-mail: e.a.hemelrijk@let.leidenuniv.nl
- **drs. Jeannine Hendriks**
 Tel. 075-6318873, e-mail: ijhnh@globalxs.nl
- **drs. Marloes Schoonheim**
 Tel. 024-3611811, e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

- prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
- prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
- prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
- prof.dr. Maria Grever (EUR)
- prof.dr. Willy Jansen (KUN)
- prof.dr. Paul Klep (KUN)
- prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
- prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
- prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 Tel. 024-3611811
 E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
 Internet: <http://www.historians.ie/women>

ISSN 1382-3914

Lay-out:

Rian van Erp

Druk:

Zet & Print, Naarden

Distributie:

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

Foto omslag:

Meisjesidealen door een Bethaniëzuster, Venlo 1952, pagina 46.

VROUWBEELDEN

- Vrouwenbeelden in de literatuur van het fin de siècle
Arnold Labrie 3

MISSIE

- Maastrichtse religieuzen en hun onderzoeker in Indonesië
Liesbeth Labbeke en Suzanne Hautvast 6

POLITIEK

- Het politieke optreden van Agnes de Vries-Bruins
Mariken Schuur 9

OORLOGSDAGBOEKEN

- Dagboeken uit het Japanse interneringskamp Ambarawa 6
Mariska Heijmans-van Bruggen 12

NEDERLAND-DUITSLAND

- De literaire wederopbouw in Nederland en Duitsland
Marianne Vogel 15

VISIE EN INSPIRATIE

- Interview met Stefan Dudink
Margit van der Steen 18

WEBSITE

- Aletta Jacobs Online
Vilan van de Loo 20

ORATIE

- Maria Grever: De encensering van de tijd
Marloes Schoonheim 21

BIOGRAFIE

- Piet Meuleman-van Ginkel, theosoof en feministe
Fia Dieteren 23

RECENSIES

- Reisverslag
Annelies de Jeu 26
- Omnitonen
Marijke Huisman 27

INTERNATIONAAL

28

HISTORICA-SERVICE

29

VERS VAN DE PERS

30

NETWERK

32

Herinneren

Op 14 december hield ex-VVG-voorzitter Maria Grever haar oratie als hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. De entree van de cortège was indrukwekkend. Na de pedel en Maria volgde namelijk nog een flink aantal vrouwelijke professoren. En in een land waar vrouwen slechts vijf procent van het hooglerarencorps uitmaken, biedt zo'n stoet van geleerde vrouwen nog steeds een bijzonder schouwspel. Tegelijkertijd geeft het, zoals Marloes Schoonheim in haar verslag van de oratie schrijft, een indruk van hoe de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke hoogleraren zou kunnen en moeten zijn. Gelukkig hebben de laatste tijd ook een paar andere vrouwen op ons vakgebied het hoogleraarsambt aanvaard (zie de Servicerubriek). Vermeldenswaard is met name de benoeming van Gloria Wekker. Als hoogleraar Gender en Etniciteit zal zij zich gaan inzetten beide concepten met elkaar te verbinden, iets wat helaas nog te weinig gebeurt.

Hoe het ook kan, liet Maria Grever in haar oratie zien. Zij analyseerde aan de hand van het begrip 'tijd' hoe er op negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen een, zelfs fysieke, scheiding werd aangebracht tussen de westerse cultuur en die van de koloniën, die in een buitenhistorische 'voortijd' zouden verkeren. Onder invloed van nostalgische verlangens naar een goede, oude en ongecompliceerde tijd trof dit lot tegen het einde van de negentiende eeuw eveneens het westerse verleden, wat tot een verstarring van de geschiedenis leidde. Aan het einde van haar oratie riep Maria 'ons historici' daarom op niet ten prooi te vallen aan vervlakte historische verhalen, maar op zoek te blijven naar niet-herinnerd, onbekend of ongekend verleden.

Precies dit onderwerp, herinneren, staat centraal tijdens het congres van de VVG en SVVT dat op 11 en 12 oktober van dit jaar zal plaatsvinden. Onder de titel Culturele bagage. Over gender, etniciteit en collectieve herinnering zal twee dagen lang nagedacht en gepraat kunnen worden over de vragen waarom er bij sommige gebeurtenissen uit de geschiedenis officieel wordt stilgestaan terwijl andere voorvallen en personen aan de vergetelheid zijn overgeleverd, wat het herinneringsproces precies met gender en etniciteit te maken heeft én hoe er invloed kan worden uitgeoefend op de collectieve herinnering. Inmiddels zijn de voorbereidingen voor het congres in volle gang en we nodigen u nu alvast uit 11 en 12 oktober in uw agenda vrij te houden. Het beloven twee mooie, boeiende dagen te worden!

Marijke Huisman

De dood en het jonge meisje

Vrouwbeelden in de literatuur van het fin de siècle

Arnold Labrie

De tijd rond 1900 kan, althans wat betreft West-Europa, worden aangemerkt als het hoogtepunt van de burgerlijke cultuur, waarin arbeid, bezit, gezin, vaderland, properheid en fatsoen als de hoogste waarden gelden. Tegelijk worden deze jaren getekend door een groeiend gevoel van onbehagen, aangezien de ogenschijnlijk zo zelfgenoegzame burger zich van verschillende kanten bedreigd waant. Die ambivalentie komt niet in de laatste plaats tot uiting in de verhouding tussen de seksen. Vrouwelijke seksualiteit geldt als een gevaar en wordt veelvuldig geassocieerd met de dood. Die relatie zal hier door Arnold Labrie aan de hand van enige voorbeelden worden geïllustreerd.

De tijd rond 1900 wordt gekenmerkt door, zoals Peter Gay het zegt, "a pervasive sense of manhood in danger". Het vrouwelijk ideaal is de Victoriaanse madonna: kuis en zorgzaam, een toonbeeld van zuiverheid. Daartegenover staat de schier eindeloze reeks van Cleopatra's, Medea's, Helena's, Judiths en Salomé's die de romans en schilderijen rond 1900 bevolken. Zij vertegenwoordigen het schrikbeeld van de seksueel actieve vrouw, van het kwaad en de dood. Het is een schrikbeeld dat moeilijk is los te zien van de zogenaamde 'Nieuwe Vrouw'. Vele vrouwen verzaken in deze jaren immers huis en haard om een zelfstandig bestaan op te bouwen, terwijl bovendien de eerste eisen om politieke gelijkberechtiging worden vernomen. En meer dan enige andere figuur wordt de vrouw, die de haar gestelde grenzen overschrijdt, gezien als een bedreiging voor de geldende orde.

De seksueel actieve vrouw wordt geassocieerd met vuil, ongedierte en ziekte. In Émile Zola's gelijknamige roman van 1880 is de hoer Nana de vlees geworden geslachtsziekte. Zij is "de gouden vlieg", die is geboren in de drek van het riool en die "de dood van de krenge meevoerde, en gonzend en dansend de mannen vergiftigde door alleen maar op hen te gaan zitten". Nana dringt door tot in de hoogste kringen en besmet zelfs de voorheen zo fatsoenlijke vrouwen, die zich door haar

Gustav Klimt, *Judith II*, 1909.

voorbeeld laten meeslepen in seksuele avonturen. Sociale en seksuele transgressie versterken elkaar. Nana vertegenwoordigt de chaos, de degeneratie die Frankrijk van binnenuit uitholt en rijp maakt voor de nederlaag in de Frans-Duitse oorlog. De relatie tussen innerlijk en uiterlijk verval wordt zichtbaar aan het slot van de roman. Buiten scandeert de massa "Naar Berlijn! Naar Berlijn!" De oorlogskoorts vormt het decor voor de sterfscène van de courtesane die aan de pokken overlijdt. De ontbinding van het eens zo glorieuze lichaam in een vormeloze brij van pus en etter wordt in detail beschreven en symboliseert de teloorgang van Frankrijk zelf. Want: "Het leek alsof het virus dat zij had opgelopen bij de krenge uit de goot, die kiem waarmee zij een volk had vergiftigd, [...] haar weg had laten rotten."

Maar zulke associaties vormen niet alleen het lot van de hoer. Het vrouwelijke lichaam als zodanig vertegenwoordigt seksueel verlangen, maar wekt daarom ook gevoelens van schuld die zich uiten in een onmiskenbare *nostalgie de la boue*. Edmond de Goncourt wordt achtervolgd door "een idée fixe, een idee van poep, van de stront van de vrouw, de smerigste stront van de menselijke soort". Wanneer hij een aantrekkelijke vrouw ontmoet, wordt dat beeld verdronken door dat van "een distilleertoechel met stront en urine". De seksuele macht die de vrouw uitoefent, wordt bezworen door het beeld van de vergan-

kelijkheid van haar schoonheid. In *Une charogne* vergelijkt Baudelaire de geliefde met het smerige, al half ontbonden kregend dat de fictieve ik-figuur aantreft langs de weg. Zoals het rottende lijk, zo zal ook haar vruchtbare buik eens geboorte geven aan myriaden vliegen en wormen. Het is de wraak van de man op de geliefde die hem beheerst en die hij vreest te verliezen: haar zich voor te stellen als lijk. Het beeld keert telkens terug, bijvoorbeeld in Jules Laforgue's *Guitare* of in Octave Mirbeau's *Le Jardin des supplices* (1899) waar de verleidelijke Clara wordt geportretteerd als "de fee van de knekelhuizen, een engel van ontbinding en rotting". De femme fatale is als Helena van Troje zoals Gustave Moreau haar schildert, temidden van stapels lijken. Maar zelfs de heilige kan moeilijk ontsnappen aan dit soort fantasieën. In Joris-Karl Huysmans' hagiografie *Sainte Lydwine de Schiedam* (1900) wordt niet zonder welbehagen beschreven hoe de heilige langzaam wegteert ten gevolge van de anorexia waartoe zij zich heeft verplicht. Haar lichaam zweert en rot, druïpt van pus en etter, en biedt een tehuis aan krioelende massa's ongedierte. Geen detail wordt de lezer bespaard. Want ook het lichaam van de heilige is een vrouwenlichaam.

Vampirella's

Verscheidene artsen in deze tijd beschrijven de vrouw als een nagenoeg seksloos wezen. De vrouw die van die norm afwijkt, kan dan ook weinig anders zijn dan een primitief, wreed en onverzadigbaar monster. Zij is, zoals Nana, "een manneneetster" die haar minnaars "gulzig verorberde" en "een man met één beet uitzoog". De overmatig geïdealiseerde voorstelling van de vrouw als madonna correspondeert met de vrees voor haar vermeende ware natuur. Die relatie blijkt nergens duidelijker dan in de mythe van de vampirella. De negentiende-eeuwse literatuur wordt overspoeld door zulke monsters. En zelfs indien de hoofdfiguur op het eerste gezicht een man is, dan betreft het echte gevaar toch bijna altijd de vrouw. Schrikwekkender dan de vampierkoning in Bram Stokers *Dracula* (1897) zijn de verleidelijke vampirella's die de argeloze notaris Jonathan Harker in het kasteel van de graaf aantreft. Zij wekken verboden lusten en zouden hem bijna zijn verloofde Mina doen vergeten. De eigenlijke handeling draait dan ook om twee vrouwen. De eerste, Lucy Westenra, is een flirt en valt daarmee onvermijdelijk aan de vampier ten prooi. Wanneer zij op een en dezelfde dag drie huwelijksaanvragen ontvangt, vraagt zij zich slechts lachend af waarom zij niet allen zou mogen trouwen. Zo'n frivole vrouw is geknipt voor de rol van vampirella, die het niet alleen heeft voorzien op mannen, maar zich bovendien ontpopt als een slechte moeder met een culinaire voorkeur voor kleine kinderen. De straf voor zoveel liederlijkheid is navenant. De seksuele verleiding die Lucy vertegenwoordigt, wekt in de mannen - onder wie twee afgewezen min-

naars - een diepe agressie, die zich uit tijdens een collectief ritueel dat haar moet redden. De scène laat zich lezen als een groepsverkrachting, waarbij het hart van de vampirella met "de genadebrengende staak" wordt doorboord. Lucy wordt "gered" als een dode vrouw. De morele orde van de Victoriaanse man, die door haar ongebonden seksualiteit werd bedreigd, is hersteld. En het gelijk van de mannen wordt bevestigd door haar gelaat, dat onmiddellijk haar "onvergetelijke lieflijkheid en reinheid" herkrijgt.

Mina Harker komt er beter vanaf. Maar zij is dan ook uit één brok marmer gehouwen, een madonna die wordt geprezen als "een van Gods eigen vrouwen". Maar ongeacht alle lof lijkt ook zij het object van mannelijke doodswensen. Want waarom laten de mannen haar telkens alleen, zodat ook zij onvermijdelijk het slachtoffer wordt van Dracula? Het beeld van Mina is evenwel gespleten. Veel meer dan Lucy is zij een hybride wezen met "het brein van een man [...] en het hart van een vrouw". Zij is een werkende vrouw die zich, gewapend met de modernste kantoormiddelen (schrijfmachine, stenoblok en fonograaf), ontpopt als de ideale secretaresse. Behalve Victoriaanse madonna is zij dus ook het toonbeeld van de Nieuwe Vrouw. De Nieuwe Vrouw, die een man in vrouwenkleren lijkt, is de vampirella die de madonna Mina als een dubbelganger achtervolgt. Maar Mina is op tijd met Jonathan getrouwd en aanvaardt, na het eerste bezoek van de graaf, volgzzaam het mannelijke gezag. Zoveel deugdzaamheid wordt beloond. Mina wordt niet alleen gered, maar krijgt ter bevestiging van dat feit een zoon. De Nieuwe Vrouw wordt verlost in het moederschap!

Standbeelden

De vrouw wordt op een voetstuk verheven. Bijna letterlijk, want de voorstelling van de vrouw als standbeeld duikt telkens opnieuw op. Maar ook hier is de ambivalentie tastbaar. Het beeld staat alleen; het is hard, koud en gevoelloos. Prosper Mérimée's *La Vénus d'Ille* (1837) zet de toon voor latere bewerkingen van het thema. Het bronzen Venus-beeld dat wordt opgedolven oefent een magische werking uit op mannelijke voorbijgangers. Wanneer een jongeling de trouwring, bestemd voor zijn aanstaande bruid, om de vinger van het beeld schuift, weigert de zwarte Venus die terug te geven. En in de huwelijksnacht treft hij niet de echte bruid in bed, maar het idool. De volgende ochtend blijkt hij dood, gesmoord in een bronzen omarming. De inscriptie op de sokkel had hem moeten waarschuwen: *cave amantem*. Het thema keert onder meer terug in *La Belle Impéria* (1892) van Camille Lemonnier en *La Femme de marbre* (1900) van Henri de Régnier. Als standbeeld is de vrouw een frigide figuur die haar geliefden tot wanhoop drijft. Nana, die in een *tableau vivant* Venus uitbeeldt, weet met "haar marmeren lichaam" allen aan zich te onderwerpen, want haar uitstraling

Egon Schiele, *De dood en het meisje*, 1905

Gustav Klimt, *Judith II (Salomé)*, 1909.

is sterk genoeg "om iedereen te vernietigen". Maar het is de man, die haar die macht verleent. Voorgesteld als standbeeld is Nana niet langer zichzelf, maar het object van zijn fantasie. Het gaat om projecties van de verbeelding, in het bijzonder de verbeelding van de genoemde schrijvers en kunstenaars. Niet voor niets spreekt Huysmans in dit verband over "cerebrale onanie". Het is zijns inziens de zwaarste zonde, die hij in *Là-bas* nader omschrijft als Pygmalionisme. De kunstenaar die het beeld van de vrouw creëert, loopt namelijk altijd gevaar verliefd te worden op zijn eigen

geesteskind en door haar, als door een succubus, een duivelsverschijning die als vrouwelijke partner aan een geslachtsgemeenschap deelneemt, in zijn dromen te worden bezocht. Zelfs indien hij een kuis leven zou leiden, begaaf hij zo een zonde die erger is dan incest in de normale zin; een zonde die door de kerk wordt aangeduid als *delectatio morosa*.

Vreemd als zulke ideeën mogen schijnen, het Pygmalionmotief houdt velen rond 1900 bezig. Het fraaiste voorbeeld levert Zola's roman *L'Oeuvre* (1886), waarin Claude Lantier zijn meesterwerk tracht te schilderen: *de Vrouw* die tegelijk het Leven symboliseert. Claude, die zich onmachtig voelt tegenover echte vrouwen, bewijst zijn viriliteit op het doek. Hij schildert alsof hij de geslachtsdaad bedrijft, waarbij hij en de Vrouw versmelten tot "een verwarde omarming van ledematen in woeste paring". Maar zijn onmacht achtervolgt hem ook in zijn werk en slaat om in agressie tegenover zijn "maîtresse". Hij verkracht en verminkt haar, onthoofd haar zodat een lijkleurige vlek achterblijft, en doodt de Vrouw "die hij het meest op de wereld bemind". De liefdesdaad op het doek eindigt in totale destructie, in de wens om "ouders, kameraden, en vooral vrouwen de hals af te snijden".

De schilder van het Leven oogst de Dood. Claude is als een vampier die al het leven uit zijn model zuigt, uit zijn vrouw Christine die zichtbaar onder zijn blik veroudert. En zij herkent de waarheid: zijn necrofiele voorkeur voor dode vrouwen op het doek. Geen wonder dat de Vrouw die het Leven zou moeten verbeelden gaandeweg verandert in "een monster" met het hoofd van een engel en het lichaam van een hoer. Zij wordt het "zinnebeeld van onverzadigbare begeerte": gemaakt van metalen, marmer en juwelen, met dijen als zuilen en, onder het gewelf van de lege buik, de vagina die bedekt is met stenen. De Vrouw is even onvruchtbaar als Claude zelf. Zij is de Dood, die hem tot zich roept en onder wier blik hij zich uiteindelijk ophangt. Ook Claude bezwijkt voor de macht van de Vrouw, die als een Medusa over hem triomfeert, maar daarmee tegelijk wraak oefent voor haar seksegenoten van vlees en bloed. Maar die macht was nooit meer dan de macht van zijn eigen fantasie. De tot idool verheven Vrouw was nooit meer dan een fantasma: een leeg scherm waarop hij zijn zelfliefde en - uiteindelijk - zijn zelfhaat had

geprojecteerd. In die zin lijkt Zola's roman een onbedoeld commentaar op de literaire verbeelding van de vrouw in het algemeen, zoals die in deze tijd veelvuldig vorm heeft gekregen.

Arnold Labrie is hoogleraar cultuur- en maatschappijgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht.

Literatuur

De literatuur over deze thematiek is uitgebreid. Hieronder volgen enkele belangrijke titels.

- B. Dijkstra, *Idols of Perversity. Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture*. New York/Oxford, 1986.
- M. Dottin-Orsini, *Cette femme qu'ils disent fatale. Textes et images de la misogynie fin de siècle*. Paris, 1993.
- A. Labrie, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914*. Amsterdam, 2001. Hierin wordt het werk van Bram Stoker, Émile Zola en Joris-Karl Huysmans nader besproken.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literaturopgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Ety, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens (" en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt naar het redactieadres gestuurd op floppy, vergezeld met een uitdraai. Gebruik WP 51 of Word, en vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 juni

Aanpassen in Indonesië

Maastrichtse religieuzen en hun onderzoeker in Indonesië

Liesbeth Labbeke en Suzanne Hautvast

In het kader van haar promotieonderzoek bestudeert Liesbeth Labbeke de ontwikkelingen binnen de congregatie van de Zusters Onder de Bogen in Nederland en Indonesië tussen 1940 en 1988. Een belangrijk thema van haar studie is de verhouding tussen Nederlandse en Indonesische zusters. Tijdens haar verblijf op Java ontdekte Labbeke dat de cultuurverschillen tussen de zusters uit de beide landen groter waren dan ze had vermoed. Een constatering die ook van invloed was op haar manier van onderzoek doen. Wegens gezondheidsproblemen was Labbeke niet in staat zelf een artikel te schrijven. Suzanne Hautvast sprak met haar en maakte het volgende 'gesproken artikel' over aanpassen in Indonesië.

In 1837 stichtte Elisabeth Gruyters de congregatie van de Zusters Onder de Bogen in Maastricht als Zusters van Liefde van de H. Carolus Borromeus. De bijnaam Onder de Bogen verwijst naar de bogen die het moederhuis in Maastricht verbinden met de Sint-Servaaskerk. De zusters combineerden een leven van gebed met werk, dat voornamelijk bestond uit verpleging en diverse activiteiten op het gebied van opvoeding en onderwijs.

In de loop van de negentiende eeuw opende de congregatie huizen in heel Nederland en werkten haar leden in verschillende ziekenhuizen, scholen en tehuisen. In 1918 vertrokken de eerste missionarissen naar Java. De apostolisch vicaris van Batavia, die het kerkelijk gezag vertegenwoordigde in een missiegebied, had hen gevraagd te komen werken in een ziekenhuis voor West-Europeanen. Pas vanaf 1930 konden de zusters Onder de Bogen zich in hun werkzaamheden ook richten op de inlandse bevolking.

De geschiedenis van de zusters Onder de Bogen tot 1940 is door José Eijt beschreven in haar dissertatie (1995). Het toenmalige bestuur van de congregatie was echter ook geïnteresseerd in een vervolgonderzoek dat zich zou richten op de meer recente geschiedenis, en daar werd Liesbeth Labbeke voor aangetrokken.

Al doende leren

Rond 1940, het startpunt van Labbekes onderzoek, gingen Nederlandse zusters niet meer naar Indonesië om zieltjes te winnen. Als er een bekering uit hun werk voortkwam vonden ze dat natuurlijk prima, maar het verplegen van zieken en het geven van onderwijs stonden voorop. Het werken in de missie had een hoog aanzien, mede omdat de leef- en werkomstandigheden eenvoudiger waren dan in Nederland. De gelofte van armoede kon in de missie vaak letterlijker beleefd worden dan in het thuisland.

De zusters zagen zichzelf missionair gezien vooral als help-

sters van priesters. In de praktijk hadden ze echter hun eigen verantwoordelijkheden. Zij waren in staat contacten te leggen met mensen die de priesters niet gemakkelijk konden bereiken, zoals vrouwen in de dorpen. Door de zusters zelf werd dit leven ervaren als vrijer dan het kloosterleven in Nederland en als een mogelijkheid tot ontplooiing.

Vorbereiding op een verblijf in Indië was er niet of nauwelijks. De periode tussen een vraag om zusters en het daadwerkelijke vertrek van de vrouwen was vaak kort. Bovendien werd studeren tot in de jaren zestig gezien als een luxe. Een zuster mocht enkel studeren als ze een akte of diploma nodig had om bepaalde werkzaamheden te mogen uitvoeren. De Indonesische taal en cultuur konden de zusters zich volgens het bestuur in de praktijk van alledag wel eigen maken. Een beeld van de Indonesische cultuur hadden de eerste missiezusters daardoor nauwelijks. Zusters die met inlanders in contact kwamen die geen Nederlands spraken, leerden vaak al doende wat Javaans, waarmee ze zich konden redden. Vrijwel alle zusters sloegen zich door de eerste, moeilijke periode heen. Ze hadden voor dit bestaan en werk gekozen en, niet onbelangrijk, de gelofte van gehoorzaamheid afgelegd.

De vorming van de eerste Indonesische vrouwen die in de jaren veertig in de Nederlandse congregatie intraden, was helemaal Nederlands van karakter. In het tropische klimaat van de archipel droegen de postulanten dus zwarte wollen habijten, aten ze Nederlands voedsel, hielden ze een Nederlands dagritme aan en moesten ze bovendien direct Nederlands praten. Dit maakte die eerste jaren tot een beproeving, die ze evenwel doorstonden omdat ze goede religieuzen wilden worden. Verscheidene van deze vrouwen spraken overigens al Nederlands en waren enigszins vertrouwd met religieuzen omdat ze katholiek onderwijs hadden genoten.

Nu is het zo dat vele van de oudere Indonesische zusters het bijzonder vinden dat zij het Nederlandse systeem nog hebben meegemaakt. Hun 'Nederlandse' ervaring onderscheidt deze

Enkele Zusters Onder de Bogen met internaatskinderen bij de St. Jozefkliniek te Cicadas, Java, vermoedelijk jaren dertig.

zusters van de jongeren en geeft hen een eigen identiteit. Dit uit zich bijvoorbeeld bij feesten, waarop stevast een Nederlands en een Indonesisch buffet geserveerd worden. De jongeren kiezen voor de vertrouwde Indonesische maaltijd, terwijl de ouderen aanschuiven bij de schotels met aardappelen, doperwtjes, braadlapjes en jus.

Inburgering

De internering van de Nederlandse zusters in Japanse kampen bracht de inlandse zusters tijdens de Tweede Wereldoorlog dichter bij elkaar. Ze stonden er nu alleen voor en probeerden het werk zo goed mogelijk voort te zetten. Hun Nederlandse vorming werd door de situatie naar de achtergrond gedrongen. Zo beval de Japanse overheid de inlandse bevolking weer de eigen taal te spreken. En bij gebrek aan Westerse geneesmiddelen gebruikten ze opnieuw traditionele kruiden voor de verzorging van zieken. Alles wat de Indonesische zusters deden, stond echter in het teken van de terugkeer van de Nederlandse zusters: na de oorlog wilden ze de gebouwen en bezittingen van de congregatie in een zo goed mogelijke staat aan hen terug kunnen geven.

Bij hun terugkeer gingen de Nederlandse zusters er op hun beurt vanuit dat alles zo snel mogelijk weer bij het oude moest zijn. Ze hielden er geen rekening mee dat de Indonesische zusters een hele ontwikkeling hadden doorgemaakt. Kans om hun verhaal te vertellen, kregen de Indonesische zusters niet. De Nederlandse zusters, die groter in aantal waren, werden te zeer in beslag genomen door hun eigen traumatische kampervaringen om aandacht te kunnen besteden aan de belevenissen van de inlandse zusters. Deze werden zich er hierdoor wel bewuster van dat zij een eigen groep vormden. Toch leverde dit geen echte conflicten op. Wrijving past ook niet in een kloostercultuur, waarin alles zo harmonieus mogelijk moet verlopen. Bovendien is de Indonesische cultuur er eveneens op gericht conflicten te vermijden.

De Indonesische onafhankelijkheidsstrijd zorgde wel voor onderhuidse spanningen. De inlandse zusters bevonden zich als het ware tussen twee vuren: enerzijds hadden ze waardering voor hun Nederlandse medezusters en anderzijds voelden ze sympathie voor de onafhankelijkheidsstrijd. In die jaren schreven enkele Indonesische zusters brieven naar de bisschop dat zij zich onderdrukt voelden. Tot onoverkomelij-

ke problemen heeft dat nooit geleid, mede omdat de kerkelijke overheid ervoor gekozen heeft om zich neutraal op te stellen in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd.

In dezelfde periode drong de opvatting tot religieuzen door dat er bij missionering aandacht moest zijn voor de opbouw van de lokale kerk. Dit idee werd al sinds de jaren twintig verkondigd in pauselijke encyclieken en door missiologen, maar pas na de Tweede Wereldoorlog werd de aanpassing aan de lokale cultuur langzaamaan in al zijn consequenties in de praktijk gebracht. De onafhankelijkheid van Indonesië speelde een rol in dit proces: in de jaren vijftig nam de Indonesische regering steeds meer maatregelen om de invloed en bewegingsruimte van Nederlandse missionarissen terug te dringen. Om bijvoorbeeld in het onderwijs te mogen blijven werken, moesten Nederlanders de Indonesische nationaliteit aannemen. Voorwaarde om deze te verkrijgen, was het volgen van een inburgeringscursus waar onder meer de Indonesische taal en het volkslied werden aangeleerd.

Ook binnen de muren van het klooster veranderde er het een en ander. De foto van de koningin moest plaatsmaken voor die van de president, iets waar Nederlandse zusters het erg moeilijk mee hebben gehad. De aankleding van het klooster en het eten werden ook Indonesisch. De zusters die in de jaren zestig vanuit Nederland naar Indonesië gingen, kozen dan ook bewuster dan hun voorgangsters voor aanpassing aan een vreemde cultuur. Zij vonden daardoor sneller aansluiting bij hun Indonesische medezusters. Er vertrokken echter al jaren geen Nederlandse zusters meer naar overzee. Er is zelfs sprake van het omgekeerde: Indonesische zusters zwermen uit naar Nederland, Tanzania, de Filipijnen, België en de Verenigde Staten om daar het werk van hun Nederlandse zusters voort te zetten.

Rokken en blouses

Omdat de positie van de Nederlandse en Indonesische zusters in de congregatie in Indonesië een belangrijk onderdeel van haar onderzoek vormt, leerde Labbeke Indonesisch en ging ze twee keer naar Java. Ze ging er archiefonderzoek doen en wilde Indonesische zusters interviewen over de wijze waarop zij de ontwikkelingen die na de Tweede Wereldoorlog in de congregatie plaatsvonden, ervaren hebben. Voordat ze voet aan wal zette, waren de Indonesische zusters een abstracte groep, waarvan Labbeke enkel de algemene geschiedenis

kende. Onbewust ging ze er vanuit dat die zusters ongeveer dezelfde ideeën zouden hebben over de invulling van het religieuze leven als hun medezusters in Nederland. Ze zijn immers lid van dezelfde congregatie en de oudere Indonesische zusters zijn nog door de Nederlandse congregatiegenoten op Nederlandse wijze gevormd.

Tegenwoordig verschilt het dagelijks leven in de Indonesische kloosters echter sterk van dat in Nederland. Het leven is inmiddels aangepast aan lokale tradities en gewoonten. De zusters in de Indonesische congregatie maken vandaag de dag hun eigen keuzes. Zo dragen ze een habijt wanneer ze officieel als zuster ergens naar toe gaan. In Nederland is het dragen van een habijt allang geen gewoonte meer. De congregatie heeft als geheel weliswaar een eigen spiritualiteit, maar de invulling daarvan is in de twee landen verschillend.

Hoewel er nu nog maar één Nederlandse zuster in Indonesië woont, is de congregatie nog steeds een mengeling van Nederlandse en Indonesische elementen. Labbeke zag tijdens haar verblijf op Java hoe de Nederlandse aanwezigheid van invloed is geweest op het leven van de Indonesische zusters. Ze merkte dagelijks dat de congregatie is gesticht door Nederlandse zusters die hun eigen traditie doorgaven. Zo bakt de congregatie nog steeds haar eigen brood volgens authentiek Nederlands recept. Westerse gasten krijgen dit brood bij het ontbijt met trots geserveerd, vergezeld van een eitje, jam en pindakaas.

Bovendien zijn de Indonesische zusters tot op de dag van vandaag bezig met het bepalen van hun positie tegenover het Nederlandse verleden. Iedere generatie doet dat op haar eigen manier. Tot het einde van de jaren zestig moesten alle zusters hetzelfde zijn. Nu worden de verschillen tussen zusters van verschillende generaties en eilanden gerespecteerd. Het besef dat Indonesië erg groot is en veel verschillende bevolkingsgroepen kent is nu pas goed doorgedrongen. Door deze grote verscheidenheid aan zusters, veel meer dan in Nederland, zijn de invloeden van veranderingen in kerk en maatschappij ook diverser dan in Nederland. Labbeke moest dan ook al snel haar veronderstelling laten varen dat er veel overeenkomsten zouden zijn tussen Nederlandse en Indonesische zusters. Nu maakt ze een duidelijk onderscheid tussen de geschiedenis van die twee groepen in de congregatie, die elk hun eigen identiteit hebben. Voor Labbeke betekende de kennismaking met Indonesië dat ook zijzelf zich moest aanpassen. Allereerst moest ze in haar onderzoek rekening houden met de verschillen tussen Nederlandse en Indonesische zusters. Tijdens de interviews constateerde ze dat de Indonesische zusters hun persoonlijke verhaal haast naadloos invoegden in de geschiedenis van de congregatie als geheel. Ze beperkten zich tot algemene ontwikkelingen en veelvuldig circulerende anekdotes. De zusters kwamen er niet gemakkelijk toe hun persoonlijke opvattingen weer te geven. Nederlandse zusters zijn op dit vlak opener.

Wel gebeurde het dat een Indonesische zuster na een eerste gesprek beseftte dat haar eigen ervaringen nauwelijks aan bod waren gekomen. Meerdere keren werd zo'n interview dan gevolgd door een tweede, persoonlijker gesprek.

Maar ook de manier van zusters benaderen vroeg om aanpassing. Omgangsvormen bleken belangrijker dan Labbeke had vermoed. De Indonesische zusters stonden, zo bleek achteraf, afwachting tegenover de komst van een vrouw uit Nederland die enkele maanden zou meeleven in het klooster. Nederland is voor veel zusters een land van niet-gelovigen met weinig respect voor religie. Het ijs brak pas echt toen Labbeke om halfzes 's ochtends de eucharistieviering bijwoonde. Onverwacht won ze daarmee het vertrouwen van de zusters. Langzaam leerde Labbeke de eigen omgangsvormen van de

zusters kennen, zo hoor je een zuster die op retraite gaat veel devotie te wensen. Na de retraite feliciteer je haar. Ook haar kleding bleek belangrijker dan ze had verwacht. Het dragen van lange rokken en blouses werd expliciet gewaardeerd door de Indonesische zusters. Naarmate Labbeke de zusters beter leerde kennen en zich meer kon aanpassen aan hun omgangsvormen, werd het contact gemakkelijker en de sfeer opener en meer ontspannen.

Haar eerste bezoek aan Java was voor Labbeke een noodzakelijke kennismaking met de taal en cultuur in de Javaanse kloosters van de congregatie waarvan ze de geschiedenis bestudeert. Niet alleen kreeg ze oog voor de verscheidenheid aan culturen die Indonesië rijk is, ze leerde ook zich aan te passen aan Indonesische omgangsvormen en gewoonten. Ze ondervond dat bij onderzoek in een vreemde omgeving of cultuur kleine details belangrijk kunnen zijn om het vertrouwen te winnen dat een goede band tussen

onderzoeker en informant mogelijk maakt. Daarom bevatte Labbekes koffer bij haar tweede bezoek aan Indonesië wat aangepaste, noodzakelijke bagage: onder meer lange rokken, witte blouses en haar Indonesische missaal.

Liesbeth Labbeke is als AIO verbonden aan de vakgroep Kerk- en Dogmageschiedenis van de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. Suzanne Hautvast is redacteur van Historica.

Literatuur

- José Eijt, *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster*. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940. Hilversum, 1995.
- Liesbeth Labbeke, *"Dit is wel een bij uitstek verdienselijke tijd"*. De Zusters Onder de Bogen in Indonesië tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog (I en II), in: Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis, 2000, jrg. 3:1, pp. 11-19 en 3:2, pp. 45-51.

De eerste postulanten en novice van het noviciaat van de Zusters Onder de Bogen in Nederlands-Indië met Moeder Lioba van Haastert, novicenmeesteres, 1933. Met dank aan zuster Mattheë Killian voor haar vriendelijke hulp bij het zoeken van de illustraties.

“Ik weet zeker dat ik op den duur gelijk zal krijgen”

Het politieke optreden van Agnes de Vries-Bruins

Mariken Schuur

In 1919 nam Agnes de Vries-Bruins (1874-1957) voor de SDAP zitting in de gemeenteraad van Groningen. Zij behoorde bij de eerste vrouwen die toetraden tot een politieke arena die vrijwel buiten hen om was vormgegeven. De kersverse politica, opgeleid tot arts, wilde in korte tijd een eigen weg vinden in een onbekende wereld om de achterstand op haar mannelijke collega-politici in te halen. Op welke wijze manifesteerde Agnes de Vries-Bruins zich in de gemeentepolitiek en hoe reageerden raad en pers hierop? Dit artikel gaat in op de rol van sekse in de politiek en de beeldvorming in de pers naar aanleiding van het politieke optreden van Agnes de Vries-Bruins in de gemeenteraad van Groningen en Den Haag.

Agnes de Vries-Bruins maakte vanaf haar eerste dag in de Groninger raad de indruk geen enkel probleem te hebben met haar nieuwe rol als volksvertegenwoordiger. Ze oefende haar taak uit alsof ze niet anders was gewend. Dat Agnes inzicht had in de problemen waarmee vrouwelijke politici te maken konden krijgen, blijkt uit talloze publicaties van haar hand. Enerzijds vond ze dat er meer vrouwen in de politieke lichamen nodig waren om "algemeene vrouwelijke belangen" te behartigen, maar anderzijds benadrukte ze dat dit "vooral niet te vlug" diende te gebeuren: "Er wordt immers kritischer naar de vrouw in de politiek gekeken, dus moeten het zeer geschikte vrouwen zijn". Doordat vrouwelijke politici een in het oog springende minderheid vormden, werden ze met argusogen gevolgd. Vrouwen, zo redeneerden veel mannelijke politici, hadden met alle geweld in de politiek gewild, nu moesten ze dan ook maar eens bewijzen hiervoor geschikt te zijn. De voorzitter van de Groninger gemeenteraad liet zich in 1919 bijvoorbeeld ontvallen dat hij nog maar moest zien of vrouwen in de raad "een nieuw geluid" zouden laten horen. Agnes de Vries-Bruins presenteerde zichzelf als een doorgewinterd gemeenteraadslid. Die houding maakte indruk. De voorzitter van de Groninger raad maakte bij een van de eerste raadsvergaderingen de opmerking dat "mevrouw De Vries-Bruins vanaf den aanvang af hier is opgetreden met al de zekerheid en het zelfvertrouwen van een geoefend parlementair". Door zichzelf op deze wijze te presenteren, liet ze

zien, aan zowel haar mannelijke als haar vrouwelijke collega's, dat vrouwen dezelfde aanleg voor politiek konden hebben als mannen. Bij haar vertrek in 1922 uit de Groninger gemeenteraad formuleerde de voorzitter het zo: "Wat nieuw voor ons was, dat was de ervaring dat de vrouw in de vergaderingen der vertegenwoordigende lichamen met niet minder kracht, slagvaardigheid en vasthoudendheid haar overtuiging kan verdedigen dan de man. Het thans scheidende vrouwelijke Raadslid heeft ons daarvan wel zeer sterk het bewijs geleverd".

Medische expertise

Na enkele weken in de gemeenteraad werd al duidelijk dat Agnes niet op haar vrouw-zijn beoordeeld wenste te worden, maar op haar kennis van zaken. Sterker nog, haar sekse probeerde ze volledig weg te cijferen door een sterk accent te leggen op haar medische kennis. In vele debatten haalde Agnes haar medische expertise aan om de raadsleden eraan te herinneren dat ze met een academicus van doen hadden. Een goed voorbeeld hiervan is een opmerking die ze plaatste aan het adres van de liberale wethouder van onderwijs: "Ten slotte vraagt spreker nog: hoe komt het toch, dat deze zoo onbetekende en onbetekenende zaak door den wethouder zoo opgeblazen wordt? Medisch gesproken zou spreker de vraag zoo willen stellen: door welke ziekte wordt die onaangename

Agnes de Vries-Bruins. Collectie IISG

symphoon toch veroorzaakt?" Vervolgens stelde ze een uitgebreide diagnose. In dit geval gebruikte ze haar medische kennis om de houding van de wethouder te ironiseren. De wethouder reageerde - niet zonder sarcasme - met de opmerking dat "hij zelf weliswaar niets van deze ziekte afweet", maar dat "mevrouw De Vries-Bruins het als medica wel zal weten".

Haar academische achtergrond gaf haar de uitstraling van een intellectuele vrouw: "Een rustig Hollandsch buitengezicht, door en door het oertype van de Hollandsche vrouw. Een harsenvrouw, een hard werkende vrouw, die toch ook absoluut niets mannelijks heeft. Het type van de geleerde vrouw", aldus het *Nieuwsblad van het Noorden* dat Agnes neerzette als een geleerde, intelligente vrouw, een beeld dat ze ook zelf bewust wilde uitdragen. Het is bovendien opmerkelijk dat intelligentie en vrouwelijkheid in dit artikel goed samengaan, in tegenstelling tot de destijds meer gangbare opvatting over vrouwen in dit verband. In haar Groningse periode zou Agnes geen enkele keer, noch in de raad noch in de pers, worden aangevallen op al dan niet vermeend mannelijk gedrag.

Het voortdurend benadrukken van haar professie gaf Agnes een koele en zakelijke uitstraling. Deze wijze van presenteren vloeide voort uit haar opvattingen over politiek. In de visie van Agnes de Vries-Bruins bestond er in de politiek niet zozeer een specifiek vrouwelijk of mannelijk element. Vrouwelijke politici konden wel vrouwenbelangen dienen, maar de wijze waarop dit gebeurde had in haar ogen niets met mannelijkheid of vrouwelijkheid te maken. Politiek bedrijven was voor haar een zakelijke aangelegenheid, waarin sekse geen enkele rol speelde. De vergelijking met Marga Klompé, zoals ze is geschetst door Mieke Aerts, dringt zich hier op.

Ook Marga Klompé zag de politiek als een zakelijke aangelegenheid. Zij beweerde de specifiek vrouwelijke aanpak niet na te streven en bovendien niet eens te kennen. Net als Agnes de Vries-Bruins heeft Marga Klompé haar sekse zeer consequent buiten beeld proberen te houden.

Laatste woord

In de Groningse raad had Agnes haar inhoudelijke kwaliteiten bewezen en hiervoor werd ze ook regelmatig geprezen. De manier waarop Agnes zich presenteerde zorgde echter regelmatig voor een geprikkelde sfeer. Ze vond het bijvoorbeeld legitiem om anderen veelvuldig op fouten te wijzen. Ze verweet collega's herhaaldelijk de stukken niet te hebben gelezen. Ook schuwde ze de persoonlijke aanval niet. Regelmatig noemde ze man en paard bij beschuldigingen van nalatigheid. Deze hooghartige houding maakte haar politieke optreden soms star en ontoegankelijk. Agnes werd arrogant en autoritair gevonden en dat was zeker niet geheel ten onrechte. Zo had ze de gewoonte om, als de raad zich massaal tegen haar keerde, altijd het laatste woord te houden door opmerkingen te maken in de trant van "ik weet zeker dat ik gelijk heb" of "ik weet zeker dat ik op den duur gelijk zal krijgen". Dergelijke opmerkingen werden door haar collega-raadsleden als uitermate irritant ervaren. Niet voor niets liet een raadslid zich ontvallen dat "als mevrouw De Vries-Bruins iets zegt, het daarom nog niet zoo is".

Ondanks forse kritiek op deze arrogante wijze van optreden werd Agnes in 1922 gekozen tot wethouder van onderwijs. Haar politieke kwaliteiten wonnen het van haar minder in de smaak vallende presentatie. Een groter compliment voor haar harde werken was niet denkbaar. Helaas moest Agnes de wethoudersbenoeming weigeren wegens de toen geldende partijlijn dat er alleen zetels in het college van B en W werden ingenomen als er minstens twee SDAP-wethouders waren gekozen.

In 1922 verliet Agnes de Groninger gemeenteraad, omdat ze voor de SDAP in de Tweede Kamer kwam. In 1927 stelde ze zich daarnaast verkiesbaar voor de Haagse gemeenteraad. In de Haagse raad profileerde ze zich op dezelfde wijze als in Groningen: een zakelijke opstelling steunend op haar medische achtergrond en een trotse manier van optreden. Tegen de voorzitter zei ze bijvoorbeeld, toen hij het waagde haar te interrumperen: "Deze interruptie is volkomen overbodig", waarna ze verder ging met haar betoog. In Den Haag leverde dit, net als in Groningen, forse kritiek op, maar nu werd deze veel meer geuit in termen van mannelijk en vrouwelijk gedrag. Agnes had "haar op de tanden" en ze was "voor een vrouw wel heel erg fel en agressief". In Den Haag werd Agnes' optreden op deze wijze gekoppeld aan haar vrouwelijkheid of vermeende mannelijkheid, terwijl dit in Groningen nooit is gebeurd.

Wethouderskwestie

Dat het vrouw-zijn van Agnes de Vries-Bruins wel degelijk een factor van belang kon zijn in de gemeentepolitiek blijkt uit een Haagse wethouderskwestie waarbij ze betrokken raakte. In 1933 verliet Willem Drees vroegtijdig het college van B en W, waarna de SDAP Agnes naar voren schoof als nieuwe kandidaat. Gewoonlijk werd bij tussentijds vertrek van een wethouder een opvolger uit dezelfde partij gekozen en was het aanwijzen van een tegenkandidaat een formaliteit. In het interbellum was de Haagse raad echter sterk verdeeld geraakt over de grondpolitiek. De SDAP pleitte voor vergaande bemoeienis van de overheid met de gronduitgifte, terwijl de liberalen dit in particuliere handen wilden houden. Bij het vroegtijdig vertrek van Drees zagen de liberalen hun kans schoon de SDAP uit het college van B en W te werken door een coalitie aan te gaan met de confessionele partijen.

Hierdoor werd, met slechts een stem verschil, een RKSP'er tot wethouder gekozen, waardoor Agnes voor de tweede keer in haar leven een wethouderspost aan zich voorbij zag gaan. Uit solidariteit met Agnes stapte ook de andere SDAP-wethouder uit het college, waardoor de grootste partij in Den Haag geen enkele wethouder had. Een woedende SDAP beschuldigde de liberalen van 'anti-feministisch' gedrag. Agnes zou gepasseerd zijn, omdat ze een vrouw was. De liberalen ontkenden dit bij hoog en bij laag met het argument dat mevrouw De Vries-Bruins uitermate deskundig was en toch niet voor niets met slechts een stem verschil had verloren. De Haagse pers droeg echter in belangrijke mate bij aan het door de SDAP opgeroepen beeld dat sekse wel degelijk een rol speelde bij het passeren van Agnes de Vries-Bruins. Verschillende kranten wezen op het feit dat sommigen een vrouw als wethouder niet wilden. Agnes was bovendien een vrouw die bij de meerderheid van de raad niet goed lag, omdat ze "scherp en vechtlustig" was. Het blad *Recht door Zee* meldde dat Agnes vanwege "haar unladylike tongvaardigheid" was gepasseerd. En volgens de *Telegraaf* was een dergelijke agressieve vrouw nu eenmaal "geen persona grata".

De enige reden waarom Agnes de Vries-Bruins bij deze wethoudersbenoeming is gepasseerd, was de kwestie van de grondpolitiek en de daaruit voortgekomen coalitie tussen confessionelen en liberalen. Deze nieuwe coalitie wilde de SDAP uit het college van B en W werken, teneinde de grondpolitiek naar hun inzichten te kunnen uitvoeren. Om hun gezicht te redden betrokken de SDAP-ers vervolgens Agnes' vrouwelijkheid in het debat. Zij probeerden hun politieke nederlaag te verbloemen door de liberalen, in zowel raad als pers, van 'anti-feministisch' gedrag te beschuldigen. Ondanks

de ontkenning van de liberalen dat sekse een rol had gespeeld werd dit beeld in de Haagse pers overgenomen en verder uitgedragen, waarmee de SDAP in haar opzet was geslaagd. Grote afwezigheid in het Haagse debat rond de wethouderskwestie was Agnes de Vries-Bruins zelf. Ze heeft zich op geen enkele wijze over deze kwestie uitgesproken, zelfs niet als er uitdrukkelijk naar gevraagd werd. Vanuit haar standpunt bezien - politiek bedrijven is een zakelijke aangelegenheid waarbij sekse geen enkele rol speelt - is dit ook een voor de hand liggende reactie. Ironisch genoeg is het juist haar eigen partij geweest, die haar sekse als wapen in de politieke strijd gebruikte teneinde een politieke nederlaag te kunnen verbloemen.

Sekse als machtig wapen

Agnes de Vries-Bruins heeft zich in de Groningse en Haagse raad zakelijk willen presenteren. Ze wilde worden beoordeeld op haar, medische, kennis. Haar wijze van optreden straalde een grote mate van vanzelfsprekendheid uit, waardoor ze respect afdwong en liet zien dat een vrouw ook aanleg voor politiek kon hebben. Dit optreden hing samen met haar visie op politiek als een zakelijke aangelegenheid waarin sekse geen enkele rol speelt. Zowel in Groningen als in Den Haag bleek sekse echter mee te spelen, ondanks de pogingen van Agnes de Vries-Bruins om haar vrouw-zijn buiten beeld te houden. In de Groningse raad werd haar vrouw-zijn positief bij de raadspolitiek betrokken. Ze oogstte immers vooral bewondering voor het feit dat ze als vrouw een natuurlijke aanleg voor politiek bleek te hebben en haar rol als gemeenteraadslid als een vanzelfsprekendheid op zich nam. Haar wijze van optreden wekte de nodige irritatie, maar werd nooit in verband gebracht met specifiek mannelijk of vrouwelijk gedrag. In Den Haag had de kritiek op haar manier van optreden de overhand. Deze kritiek werd bovendien geuit in termen van mannelijk en vrouwelijk gedrag, waardoor sekse explicieter en negatiever bij het politieke debat werd betrokken. De Haagse wethouderskwestie laat zien dat sekse een machtig wapen kon zijn in het politieke bedrijf. De SDAP heeft het vrouw-zijn van Agnes de Vries-Bruins gebruikt als inzet voor het verbloemen van een politieke nederlaag. Op handige wijze heeft de partij in de Haagse pers een debat aangezwengeld over de beslissende rol van sekse in deze wethoudersbenoeming, waardoor de werkelijke reden van het passeren van Agnes de Vries-Bruins werd verhuuld. Ondanks de uitdrukkelijke wil van Agnes de Vries-Bruins om haar sekse geen rol van betekenis te geven in het politieke bedrijf, bleek haar eigen partij er niet voor terug te deinzen haar vrouw-zijn tot inzet van een publiek debat te maken.

Mariken Schuur studeerde in februari 2001 af op een scriptie over Agnes de Vries-Bruins aan de Rijksuniversiteit Groningen en is nu werkzaam bij het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis in Groningen.

Literatuur

- Dit artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op de scriptie *Een biografische schets van Agnes de Vries-Bruins (1874-1957). Haar leven in het teken van de vrouwenkwestie en de politiek*. Groningen 2001.
- Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie: van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. Amsterdam 1994.

< Agnes de Vries-Bruins. Collectie IISG

Vrouwen in oorlog

Dagboeken uit het Japanse interneringskamp Ambarawa 6

Mariska Heijmans-van Bruggen

Van maart 1942 tot augustus 1945 was het voormalig Nederlands-Indië bezet door Japan. Onderzoek naar de gebeurtenissen tijdens deze periode moet voor een groot deel plaatsvinden op basis van bronnen die achteraf zijn samengesteld. Van de schaarse bronnen die tijdens de bezettingsperiode zijn opgetekend, vormen dagboeken een belangrijk onderdeel. Hoewel dagboeken een subjectieve weergave van de werkelijkheid geven, bieden zij een schat aan informatie over het dagelijks leven tijdens de Japanse bezetting. Mariska Heijmans-van Bruggen illustreert dit aan de hand van haar onderzoek naar zes van deze dagboeken, geschreven door vrouwen en meisjes die geïnterneerd waren in kamp Ambarawa 6 op Midden-Java.

De dagboekschrijfsters die in dit artikel centraal staan, zijn op een bepaald moment tijdens de Japanse bezetting begonnen met het bijhouden van hun dagboek. Geen van hen hield voor de bezetting een dagboek bij en dit geldt voor het overgrote deel van alle in deze periode geschreven dagboeken. Wel speelde voor de oorlog schrijven een belangrijke rol in het leven van de Nederlandse gemeenschap in Indië. Veelal voerden vrouwen de correspondentie met hun familie in Nederland. Deze correspondentie ondervond al moeilijkheden na de Duitse bezetting van Nederland in mei 1940, maar kwam in maart 1942 helemaal tot stilstand. Dit is aanleiding geweest om de briefwisseling eenzijdig in een dagboekvorm voort te zetten.

Niet alleen de scheiding van familie ver weg, maar vooral de scheiding van geliefden in Indië was reden om een dagboek te beginnen. Militairen werden namelijk krijgsgevangen gemaakt en weggevoerd van vrouw en kinderen. Bij de internering van de Europese burgerbevolking werden de mannen afgezonderd van de rest van hun gezin ondergebracht en van contact tussen de kampen was zo goed als geen sprake. Voldoende reden voor velen de eigen belevenissen op te tekenen om na de oorlog de naasten te kunnen laten lezen. De belevenissen en uitzonderlijke gebeurtenissen op zich vorm-

Vrouwenkamp in Ambarawa of het nabijgelegen Banjoebiroe. In de provisorisch met bamboematten afgeschermd galerijen van barakken werden vrouwen en kinderen gehuisvest. Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

den overigens ook een reden om een dagboek te beginnen. Veel dagboeken beginnen bijvoorbeeld op de dag van internering of wanneer de oproep tot internering werd ontvangen.

De vrouwen en hun dagboeken

Tijdens de Japanse bezetting werden ongeveer 100.000 Europese burgers in het voormalig Nederlands-Indië in kampen geïnterneerd. De interneringen begonnen in de loop van 1942 en liepen door tot in 1943. In december 1942 werd een afgekeurde KNIL-kazerne in de plaats Ambarawa op Midden-Java door de Japanners ingericht als interneringskamp. In de laatste dagen van de maand werden zo'n 1400 vrouwen en kinderen het kamp binnengebracht, afkomstig uit Ambarawa zelf, maar ook uit Magelang en Djokjakarta. Dit aantal zou in de komende jaren meer dan verdubbelen.

In ieder geval zes van de geïnterneerden van kamp Ambarawa 6 hebben een dagboek bijgehouden. De schrijfsters waren moeders van middelbare leeftijd, jonge moeders en meisjes in de puberteit.

In bijna al de dagboeken is merkbaar dat de vrouwen en meisjes hun ervaringen in eerste instantie voor hun naasten opschreven. Desondanks kregen de dagboeken naarmate de internering vorderde steeds meer het karakter van persoonlijk-

De kampkeuken.

Bron: C.M. Langenberg-van der Krogt.

ke documenten, waar lief en leed mee werd gedeeld, waar persoonlijke dingen aan werden toevertrouwd en waar steun aan werd ontleend. Dit kwam ongetwijfeld doordat geen van hen had kunnen bedenken dat de interneringsperiode zo lang zou duren en zij zouden worden gedwongen de dingen mee te maken die ze meemaakten. Het dagboek ging functioneren als uitlaatklep, verwerkingsmiddel. Uit de dagboeken is af te lezen dat in de loop van de internering het aanpassings- en incasseringsvermogen van de schrijfsters groter was dan zijzelf ooit voor mogelijk gehouden hadden. Dit gold zeker voor Jettie Burger-Duyfjes (1913). Zij schreef haar dagboek voor haar man Wim. Op 16 januari 1944 noteert ze: "Ik heb de laatste dagen mijn dagboek van verleden jaar door zitten lezen, maar wat was ik er toen toch een bende slechter aan toe dan nu. [...] Een van de prettige dingen die 't kamp me gebracht heeft, is dat ik volkomen zelfstandig ben nu. Ik voel me totaal niet meer verplicht aan Amy. Ben eigenlijk verbaasd als ik lees hoe ze me verleden jaar toch aan 't lijntje had. Meer dan gek was het. Echt, ze had me zo ver weten te beïnvloeden dat ik ervan overtuigd was niets alleen te kunnen. En nu, och Wim, ik sla me er redelijk goed door, met waardigheid. De kleine onaangenaamheden dragend en met tact de kleine kampherries vermijdend!"

Bij sommigen blijkt dit grote incasseringsvermogen echter maar schijn. Miep van der Krogt (1926) maakt in haar dagboek een flinke indruk. Als ouder meisje in het kamp verlichtte zij de zwaarste corvees en daar bovenop werkte ze vanaf januari 1945 in het kampziekenhuis. Bovendien droeg zij in het kamp als oudste dochter samen met haar moeder de verantwoording voor het wel en wee van haar zes zusjes. Haar 'flinkheid' brak haar echter op na de oorlog. Zij kreeg geestelijke problemen en overleed al in 1962. Dit illustreert dat de indruk die de inhoud van de dagboeken wekt niet altijd de juiste is. Dagboeken blijken vaak een positievere indruk te geven van de omstandigheden waarin de geïnterneerden verkeerden dan deze in werkelijkheid waren. Hoe komt dit?

In de eerste plaats is merkbaar dat de mogelijkheid of zelfs bedoeling dat anderen het dagboek zouden lezen, de familie of geliefde, de schrijfsters dwong tot het aanslaan van een positievere toon. Buiten dit is er ook sprake van een zekere zelfbescherming. Mia Tjakkes-Grein (1901) schrijft op 25 mei 1945: "Je gaat er zelf onderdoor als je teveel aan emoties

toegeeft. Dagelijks zie je zo'n grote ellende." Een andere reden voor zelfcensuur was het feit dat het verboden was een dagboek bij te houden. Het allerergste werd niet opgeschreven uit angst voor de gevolgen wanneer het dagboek in Japanse handen zou komen. Adriana Modoo (1902) verwoordt deze angst als volgt op 25 januari 1945: "De geruchten houden aan: een ultimatum aan Japan, dat Java ontruimd moet worden (niet lachen!) Geweigerd door de Nippen [=Japanners]. Nu bombardementen, landingen [met] parachutisten. 'k Wou, dat ik het geloven kon. Men houdt vol dat er een radio in het kamp is die al die mooie berichten opvangt, maar als ik dat geloofde, zou ik het hier niet neerschrijven." Bovendien moet niet vergeten worden dat de uitdrukking 'hoop doet leven' zeker ook voor de dagboekschrijfsters opging. De dagboeken geven uitdrukking aan deze hoop op het einde van de oorlog, op een beter leven, wat ook een zeker optimistisch karakter eraan verleent.

Leven in internering

De internering was een shock voor de Nederlandse gemeenschap. Zij werd uit haar redelijk comfortabele leventje, voorzien van bedienden en andere luxe, weggerukt en gevangen gezet op locaties waar van comfort en privacy vrijwel geen sprake meer was. Adriana Modoo behoorde tot een van de eerste groepen geïnterneerden die in Ambarawa 6 aankwam. Haar beschrijving van het kamp verwoordt de ontreddering die in het kamp heerste in die eerste dagen: "We zitten in een destijds door onze regering afgekeurde kazerne voor Javaanse soldaten. Het terrein is naar schatting 200 bij 500 meter en daarop staat een tiental barakken of loodsden, waarin wij 'wonen'. Onze 'kamer' heeft een oppervlakte van 2,30 bij 2,50 meter, dus nog geen 6 vierkante meter voor ons beiden. [...] Ik kan de gewaarwording die ik kreeg toen ons onze 'kamer' werd aangewezen, dat wil zeggen toen we ons nummer op de grond ontdekten, eenvoudig niet beschrijven. 't Was een mengsel van wanhoop, woede, humor (maar dan erg wrange) en machteloze haat. Stel je voor, een lange, houten loods met een onbeschoten pannendak en een stenen vloer (grote blauwe tegels), waarop met krijt nummers gezet waren."

De ontreddering en de paniek veranderden in de loop van de internering in een soort berusting. Steeds nieuwe groepen

geïnterneerden kwamen het kamp binnen en moesten worden gehuisvest en dit onderging men steeds gelatener. Eind mei 1945 was het bevolkingsaantal van Ambarawa 6 op zijn hoogtepunt, ongeveer 3500 personen, terwijl de kazerne oorspronkelijk voor maximaal 2000 soldaten was ingericht. In het kamp was alles dan ook niet pais en vree. Al na een paar weken internering verzucht Jettie Burger-Duyfjes: "t Is hier zo vreselijk naar. Ik houd het hier niet lang uit. Niet om 't werk, maar om de mensen. Nu snap je pas hoe erg het moet zijn om in een achterbuurt te wonen of in een huurkazerne."

Er was een Nederlandse kampleiding aangesteld om de dagelijkse gang van zaken zo eerlijk en goed mogelijk te laten verlopen. De Japanse kampleiding bemoeide zich hier niet veel mee. Er werden corveediensten ingesteld en de voedseldistributie werd geregeld om de kamp-huishouding zo goed mogelijk te laten draaien. De vrouwen waren niet gewend om huishoudelijk werk te verrichten, en dat was dan ook even wennen, zoals voor de doktersvrouw Mia

Tjakkes-Grein. Op 14 januari 1943 schrijft zij: "Eerst mochten baboes binnen om de was te halen, nu mag het niet meer en moet je bij al je moeheid en beroerdheid ook nog je was doen. M'n handen staan al stijf van al 't werken. Vanmorgen in de keuken een vrucht (waloeh tji pang), moeten schoonmaken waarvan je totaal vervelt. Toch zijn we al iets rustiger, ik verdom het ook om me te laten opjagen."

Een jaar later keek Mia er niet van op om grond te bewerken en weer een jaar later kaptten de vrouwen van Ambarawa 6 eigenhandig bomen om in het houtgebrek van de keuken te voorzien. Het meeste tijd namen echter de dagelijkse karweitjes in beslag. Zo zag op 1 mei 1944 de dag er voor Jettie Burger-Duyfjes, moeder van twee dochters, als volgt uit: "Vanmorgen om 6 uur direct de was en 't was zoveel want Els was zaterdagnacht ziek van de ketelstampot. Dat wordt met schil en al gekookt en met modder denk ik. 't Smaakt tenminste enorm gronderig! Om 8 uur appèl. Je moet je dan zo haasten om klaar te zijn, ontbijten en de bedden opruimen en alles. En na het appèl Els naar school brengen, Marian op de pot en in de box en dan draven naar de keukentafel. Bekaf was ik. Dan maar kool snijden, monsters vol rupsen en slakken, 't smerigste afval dat je je bedenken kunt. Om half 10, toen ik terug kwam, moest ik direct gaan koken. En toen kreeg ik eindelijk eens een kopje koffie. Dan de kinderen weer, afwassen, de was binnenhalen en alle verdere werkjes."

De bewaking van het kamp werd overgelaten aan Indonesiërs en Koreanen in dienst van de Japanners. De Japanse kampleiding liet zich zelden in het kamp zien. Het contact bleef veelal beperkt tot huiszoekingen en officiële kampbezoeken. Een uitzondering hierop vormde het weghalen van negen jonge vrouwen uit het kamp door de Japanners in februari 1944. Protesten mochten niet baten. Hoewel in de dagboeken geen al te ernstige vermoedens over de bestemming van de meisjes worden geuit, spreekt er toch een duidelijke angst uit en terecht. De werkelijkheid was dat de meisjes naar Japanse legerborden in Semarang werden gevoegd, waar zij werden misbruikt en verkracht.

In de loop van 1944 en met name in 1945 werden de omstandigheden waaronder de vrouwen en kinderen in Ambarawa 6 moesten zien te overleven slechter en slechter. De voeding werd minder in hoeveelheid en kwaliteit en het aantal zieken en uiteindelijk doden liep op. Op 26 januari 1945 noteert

Nelly Gmelig-Ekels (1914): "De voedseltoestand is momenteel zeer precair. Rijst krijgen wij wel, maar weer minder, groente [komt] haast niet meer binnen. Ziekenhuizen [zijn] overbelast. Deze week was er een week met zestien overledenen."

De algehele verzwakking in combinatie met de eentonigheid van het kampbestaan zorgde ervoor dat een kampseur bezit

nam van de geïnterneerden. Eigenlijk was iedereen maar met één ding bezig: eten of, beter gezegd, het gebrek eraan. Veel vrouwen knapten af. Een groot gedeelte van de dagboeken gaat hier dan ook over. De zestienjarige Atie te Velde schrijft op 17 december 1944: "Ik [ben] vrij van dienst vanwege een abces onder de nagel van m'n duim. Dat doet toch zo'n pijn. Ik kan met één hand toch niets beginnen op [zieken]zaal en zo is het een mooi foefje om een poesje vrij te hebben. Want ik ben toch zo moe, zo ontzettend moe. Ik zie tegen alles op. 'k Ben moe als ik opsta en als ik naar bed ga. De hele dag moe, moe, moe. Zelfs als ik 's nachts

Het dagelijks appèl in Ambarawa 6
Bron: C.M. Langenberg-van der Krogt.

wakker word, voel ik me moe. O, o, hoe lang nog, hoe lang nog? Het duurt zo lang!"

Enige afwisseling in de saaiheid en triestheid boden de geruchten die uit het niets eigenlijk al vanaf het begin van de internering door het kamp gonsden. Iedereen wist diep van binnen dat het waarheidsgehalte van de berichten gering was, maar iedereen putte er hoop uit. Het niet weten bracht de geïnterneerden tot wanhoop. Mia Tjakkes-Grein drukt het op 5 juli 1943 als volgt uit: "Onrustig is ons hart. Wat gebeurt er in de grote wereld? 't Is net of er buiten het kamp niets meer bestaat."

Uiteindelijk capituleerde Japan op 15 augustus 1945. De geïnterneerden werden van dit feit pas op 23 augustus op de hoogte gebracht. De Japanse capitulatie betekende helaas niet het einde van de ellende. Ambarawa werd in de volgende maanden belaagd door Indonesische nationalisten die de Nederlanders als hun vijanden zagen. In november escaleerde de situatie en vielen in kamp Ambarawa 6 zes doden door granaatsinslagen. Pas in de eerste weken van december werd Ambarawa ontruimd en werden de dagboekschrijfsters en hun medegevangenen bevrijd.

Mariska Heijmans-van Bruggen is werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam als coördinator van het Dagboekenproject. Daarvoor studeerde ze geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Literatuur

- Henk Schulte Nordholt, *Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis*. Zutphen, 1999.
- Mariska Heijmans-van Bruggen en Remco Raben, 'Bronnen van waarheid. Nederlandse dagboeken uit de Japanse interneringskampen', in: Remco Raben (red.), *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië*. Zwolle, 1999, pp.163-176.
- Mariska Heijmans-van Bruggen, *De Japanse bezetting in dagboeken. Vrouwenkamp Ambarawa 6*. Amsterdam, 2001. De in dit artikel geciteerde dagboekfragmenten zijn afkomstig uit dit boek.

Eensgezinde burenen

De literaire wederopbouw in Nederland en Duitsland na de Tweede Wereldoorlog

Marianne Vogel

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog heeft de wederopbouw van het literaire leven in Nederland zich in sterke mate langs genderlijnen voltrokken. Het was tot nu toe nauwelijks bekend of Nederland in dit opzicht een uitzondering is geweest. Marianne Vogel onderzoekt in grote lijnen de literaire wederopbouw in het buurland Duitsland, omdat de uitgangssituatie daar in 1945 in veel opzichten anders was. Zij stelt vast dat de literaire handelingspatronen en normen evenals de definities van 'echte' literatuur, desondanks grote overeenkomsten met de Nederlandse vertonen en belicht de oorzaken hiervan.

Na de Tweede Wereldoorlog voltrok de wederopbouw in Nederland zich met behulp van heel wat genderopvattingen en -mechanismen. Wat betreft het maatschappelijke leven was dat al langer bekend. Maar het geldt ook voor de wederopbouw van het literaire leven. Op symbolisch-cultureel niveau (waarneming, opvattingen) waren 'echte' literatuur, 'echt' schrijverschap, moderniteit en mannelijkheid met elkaar verweven. Kort gezegd bestond er consensus over dat vrouwelijke schrijvers en hun werk twijfelachtige eigenschappen hadden, dat zij niet modern, innovatief en leidend waren en geen werkelijk intellectuele capaciteiten bezaten. Vrouwelijke literatoren ondernamen wel veel, maar niet op de gebieden die als het belangrijkste golden: literaire tijdschriften, literaire debatten, de literaire kritiek, programmatische activiteiten van jongeren en dergelijke. Hierdoor hadden vrouwen weinig gelegenheid om zich te profileren en zo naam te maken in de literatuur en de sceptische houding ten opzichte van hun sekse te veranderen.

Deze bevindingen stemmen enigszins tot somberheid, omdat de meeste - mannelijke En vrouwelijke - wetenschappers hadden aangenomen dat het na de Tweede Wereldoorlog wel mee zou vallen met de literaire ongelijkheid tussen beide seksen. In dit artikel wil ik de vraag bespreken of Nederland dan ook niet een uitzondering is geweest. Heeft het literaire selectieproces zich in buurlanden misschien minder sterk langs genderlijnen voltrokken? Is de naoorlogse situatie bijvoorbeeld in

Duitsland opener geweest? Tenslotte heeft ons land de traditie een stabiele democratie te zijn met een calvinistische, behoudende inslag. Duitsland, waar dat niet zo was, kan andere ontwikkelingen hebben gekend. Ik beperk me tot de eerste vijf naoorlogse jaren. De vergelijking is dubbel inter-

essant omdat er weinig bekend is over genderfactoren in het Duitse literaire leven na 1945. Moderne Duitse literatuurgeschiedenissen besteden wat het interbellum betreft relatief veel aandacht aan mannelijke strategieën, de nadelige positie van vrouwelijke schrijvers etcetera. Maar voor de naoorlogse tijd zegt men hier niets over, wat kan betekenen dat er inderdaad niet of nauwelijks meer een literaire ongelijkheid tussen mannen en vrouwen bestond.

Nederlands-Duitse verschillen

Wat betreft het denken in een hiërarchisch-oppositionele 'natuur' van mannen en vrouwen bestaat er in de eerste helft van de twintigste eeuw een duidelijk verschil tussen beide landen. In tegenstelling tot in Nederland vinden we in het toenmalige Duitsland omvangrijke niet-essentialistische discoursen. Vooral tijdens de snelle modernisering na 1918 ontwikkelde men nieuwe ideeën over vrouwen en mannen, onder andere met betrekking tot hetero- en homoseksualiteit en mogelijke rolpatronen in het literaire en maatschappelijke leven. Het lijkt daarom voor de hand liggend dat dergelijke discoursen in Duitsland na het einde van Hitlers dictatuur en de bijbehorende moeder- en ge-

*Enkele Duitse schrijvers
en literatoren, 1948.*

*V.l.n.r. Wolfdiëtrich Schnurre, Thomas Gnielka,
Ilse Schneider-Lengyel, Wolfgang Büchler.
Bron: Toni Richter, Die Gruppe 47
in Bildern und Texten. Keulen, Kiepenheuer &
Witsch 1997, p. 25.*

zinsideologie weer werden opgepikt. Indien dat het geval was, moeten de beeldvorming en handelingspatronen minder stereotiep per sekse vastgelegd zijn geweest.

Bovendien hadden vrouwelijke literatoren in Duitsland een voorsprong, hoe cynisch dat ook mag klinken. Honderdduizenden mannen die al dan niet vrijwillig in het leger hadden gevochten, waren dood of gewond, terwijl vele overlevenden na de oorlog in geallieerde gevangenkampen zaten of op weg naar huis waren. Verder was de positie van mannen in menigeens ogen ondermijnd doordat zij actiever dan de meeste vrouwen aan een foute ideologie hadden meegedaan. Deze zaken maken het aannemelijk dat het voor Duitse vrouwen makkelijker was dan voor Nederlandse om invloed te verwerven en de algemene ontwrichting in hun voordeel te gebruiken. Des te meer omdat velen van hen in de oorlogsjaren hadden gewerkt of andere zelfstandige activiteiten hadden ontplooid, en dus gewend waren om buiten de huiselijke sfeer op te treden.

Krijgsgevangenschap

In Duitsland - strikt genomen: in de vier bezettingszones, want in staatsrechtelijke zin bestond Duitsland tot 1949 niet - waren er in mei 1945 inderdaad weinig mannelijke literatoren gezond en op vrije voeten. Toch was het resultaat daarvan vreemd genoeg niet dat vrouwen een prominente plaats in de literaire media opbouwden. Net als in Nederland werden er in die eerste jaren onder andere veel literair-culturele tijdschriften opgericht. Vrouwen lijken er echter maar zelden redacteur van te zijn geweest (cijfers zijn niet bekend). Enkele namen, die ik met de nodige moeite heb gevonden en alle relatief onbekend zijn: Susanne Kerckhoff van *Ulenspiegel*, Maria Harriet Schleber van *Das Karussell*, Anna Roith van *Der Zwiebfisch*, Jacqueline Grappin van *Lancelot* en Maud von Ossietzky van *Die Weltbühne*. Men vindt wat meer vrouwen als vaste medewerker van een tijdschrift; een opvallende, alhoewel eveneens vergeten persoonlijkheid is Ilse Schneider-Lengyel, die aan de links-socialistisch georiënteerde bladen *Der Ruf*, *Der Skorpion*, *Volk und Zeit* en *Neues Europa* meewerkte. Maar ook hier gaat het om zeer beschei-

den aantallen.

Eén reden voor het feit dat voornamelijk mannen zich via tijdschriften profileerden, is dat de krijgsgevangenkampen - in tegenstelling tot wat men zou denken - literaire bezigheden niet per se verhinderden. Vooral de Amerikaanse geallieerden boden in het kader van de 're-education' van het Duitse volk de kans om ideeën op dat gebied te verwezenlijken. Zo richtte Gustav René Hocke in 1945 in Amerikaanse gevangenschap het blad *Der Ruf* op. Toen hij in 1946 vrijgelaten werd, zette hij *Der Ruf* met onder meer Alfred Andersch, Hans Werner Richter en Ilse Schneider-Lengyel voort. Uit dit tijdschrift ontstond in 1947 de invloedrijke literaire kring *Gruppe 47*. De Duitse naoorlogse literatuuroppvattingen en literatuur wortelen dus deels in de kampen.

Hans Werner Richter was ook een van degenen die juist de kampen als dé plek voor innovatieve literatuur propageerden. In de inleiding van zijn poëzieanthologie *Deine Söhne, Europa. Gedichte deutscher Kriegsgefangener* (1947, nieuwe druk 1985) schreef hij dat nieuwe ontwikkelingen hier eerder merkbaar waren "dan buiten, in de drukte en het gewoel om het dagelijkse brood. Zo komen ook de eerste tekenen van een nieuwe literaire ontwikkeling uit de door prikkeldraad omgeven dorpen en steden van deze oorlog." In deze en vergelijkbare teksten wordt innovatie impliciet met mannelijkheid verbonden.

Richters anthologie is er tevens een illustratie van dat het lot van mannen meer aandacht kreeg dan dat van vrouwen. Deze hadden vanzelfsprekend eveneens moeilijke oorlogsjaren gehad, en nu waren ze de voornaamste groep die als 'Trümmerfrauen' letterlijk en figuurlijk puin ruimde. Toch is er in die jaren, voorzover mij bekend, geen anthologie over de ervaringen van vrouwen gepubliceerd. Ook andere literaire teksten uit die tijd gaan meestal niet diepgaand op hun wereld in. De 'Kriegsheimkehrer' stonden in het middelpunt. De genoemde situatie van vrouwen relativeert trouwens ook de veronderstelling dat zij na de oorlog eerder in het literaire leven aan de gang konden dan de mannen. Ze werden sterk in beslag genomen door het probleem om zichzelf en hun familie van eten en onderdak te voorzien, steden weer op te bouwen, de economie op gang te helpen en dergelijke.

'De jonge generatie'

Maar hoe zit het met het statusverlies van mannen in ideologisch opzicht, omdat zij actiever dan de meeste vrouwen aan een destructieve dictatuur hadden meegedaan? Ook dit blijkt vrouwen niet meer armslag opgeleverd te hebben. Veel literaire jongeren - bijna uitsluitend mannen, wat in de toenmalige en latere receptie over het hoofd is gezien - presenteerden zich in tijdschriften, artikelen en lezingen als 'de jonge generatie' (zie ook de ondertitel van *Der Ruf*). In Nederland gebeurde dat ook wel enigszins, maar in veel minder sterke mate. De functie ervan in Duitsland was dat zij zich afzetten tegen 'de oudere generatie', die zo de schuld aan fascisme en oorlog toebedeeld kreeg. Representatief is het gedrag van Wolfgang Harich, die op het eerste Duitse schrijverscongres (Berlijn 1947) in naam van 'de jonge generatie' een toespraak hield waarin hij alle schrijvers aanviel die niet naar het buitenland waren gevlucht.

Enkele onderzoekers (Briegleb 1999, Wehdeking/Blamberger 1990) hebben opgemerkt dat een aantal jonge auteurs, waaronder Günter Eich en Alfred Andersch, hun onschuld en jeugdig imago versterkten door teksten van voor de Tweede Wereldoorlog te verzwijgen, zodat zij niet tot het 'foute' Duitsland gerekend konden worden. Om oorlogsschuld af te weren hebben ook veel jongeren enerzijds hun lijden als soldaat en krijgsgevangene benadrukt, en zich anderzijds vechtlustig ingezet voor een 'onbesmette' taal en literatuur. Het voornaamste effect ervan is nog niet eens dat deze jongeren, die in de praktijk eigenlijk altijd mannen waren, op die manier hun statusverlies ten opzichte van de andere sekse

Groep Nederlandse schrijvers en literatoren, 1955. V.l.n.r. staand: Gerrit Kamphuis, Gerrit Achterberg, Ellen Warmond, A. Marja, Jettie Rodenko-Schaper, Maurits Mok, A. Roland Holst. Zittend: Paul Rodenko, Bert Bakker, Mies Bouhuys, J.B. Charles.

Bron: H.J.M.F. Lodewick e.a.: *Ik probeer mijn pen...* Amsterdam 1979, p.184.

UNABHÄNGIGE BLÄTTER **DER RUF**
DER JUNGEN GENERATION

NOVEMBER 1945 - APRIL 1947 - HOOFDSTADT GÖTTINGEN

Das junge Europa formt sein Gesicht

Het Duitse tijdschrift *Der Ruf. Unabhängige Blätter der jungen Generation*, met het in de tekst genoemde artikel van Alfred Andersch. Bron: UB Groningen.

compenseerden. Cruciaal is dat ze de nieuwe, jonge literatuur tevens mannelijk definieerden. In hun ogen heeft de jonge generatie als "verbindend moment de ervaring aan het front" (Alfred Andersch in zijn artikel *Das junge Europa formt sein Gesicht*, 1946), en wordt de nieuwe literatuur geschreven door de "Männer des Kahlschlags" (Wolfgang Weyrauch in zijn beroemd geworden anthologie *Tausend Gramm. Sammlung neuer deutscher Geschichten*, 1949).

Omdat 'jong', 'nieuw', 'modern' enzovoort centrale literaire criteria zijn, is het vrij fataal voor vrouwelijke auteurs als men deze begrippen aan mannelijkheid koppelt. Dat de door Andersch, Weyrauch en anderen geformuleerde koppeling succes had, blijkt tot op heden uit de Duitse literatuurgeschiedenissen, die 'de jonge generatie', innovatie door mannen en literatuur van mannen zonder enige metareflectie in één adem noemen.

In verband hiermee wil ik nog een ander probleem aanstippen. Jonge mannen uitten zich niet alleen over 'de jonge generatie', maar ook over andere literaire zaken. Ook sommige vrouwen doen dat, maar opvallend is dat ze bijna altijd ouder zijn, men denke aan Ricarda Huch (geb. 1864), Elisabeth Langgässer (geb. 1899) en Marie Luise Kaschnitz (geb. 1901). Jonge vrouwen zwegen in discussies, net als in Nederland. Een verklaring kan niet zijn dat zij niet in de toenmalige problemen geïnteresseerd waren, want in hun literaire teksten bespreken ze die wel degelijk. Het lijkt eerder om gegenderde gedragsregels te gaan, die tevens een leeftijdsfactor hebben. Jonge vrouwen werden blijkbaar niet geacht zich in zo'n belangrijk onderdeel van het literaire leven te manifesteren. Dat werkte ten gunste van de zichtbaarheid van hun jonge mannelijke collega's en van het beklippen van mannelijke definitie van 'jonge literatuur'.

Overigens dacht men ook over literatuur in het algemeen in nogal mannelijke termen. Kort gezegd kwamen vrouwelijke schrijvers en hun werk in literaire discussies zelden ter sprake. Verder was het gebruikelijk om in mannelijke generaties te denken en over 'vaders' en/of 'zons' te spreken. Illustratief is een opmerking van de jonge Wolfdietrich Schnurre in het artikel *Alte Brücken - Neue Ufer* (1947): "Wie vandaag de dag nog schrijft zoals zijn vaders schreven, beliegt zichzelf en ons."

Oorlog en mannelijkheid

In al dergelijke zaken vertoont het Duitse literaire leven duidelijke overeenkomsten met het toenmalige Nederlandse. In beide landen zien we dat vrouwen, zeker jonge vrouwen, zich maar zelden op de plaatsen bevinden die in het literaire leven als het belangrijkste gelden, dat zij in het literaire discours weinig ter sprake komen en men in mannelijke generaties denkt, en dat de centrale criteria voor 'echte' literatuur mannelijk geconnoteerd zijn.

Al met al was Nederland, in elk geval vergeleken met Duitsland, geen uitzondering. Dat is frappant, want we hebben gezien dat het Duitse literaire leven bijzondere problemen had. Een teken daarvan is de in 1950 verschenen roman *Alle Macht den Frauen* van de onbekende Paul Fechter. Fechter beschrijft hoe de vrouwen na de oorlog plotseling de meerderheid vormen, een vrouwenpartij oprichten en op legale wijze aan de macht komen. Hun beleid schildert de oudere schrijver als succesvol, omdat zij zich niet door failliete mannelijke ideologieën als christendom, marxisme of nationaal-socialisme zouden laten leiden. Zo'n utopie was in Nederland kennelijk niet nodig, al wordt daar wel mannelijke radeloosheid gethematiseerd in bijvoorbeeld *De avonden* van Gerard van het Reve of in *De nederlaag* van Alfred Kossman.

Desondanks kon de oorlog de Duitse noch Nederlandse genderordering in het literaire leven aantasten, andere factoren waren sterker. De voornaamste zijn vermoedelijk ten eerste de grote behoefte aan orde en stabiliteit en daardoor het teruggrijpen op bekende man-vrouw-patternen; ten tweede het verlangen van mannen om hun geschikte zelfbesef als sterke sekse - door respectievelijk vijf jaar bezetting en een verloren oorlog met de last van een enorme schuld - te herstellen. De analyse van dergelijke problemen is een belangrijke literatuur- en cultuurhistorische taak. Aan de Duitse kant zetten bijvoorbeeld het netwerk *FrideL* (Frauen in der Literaturwissenschaft) en de Bremense *Stiftung Frauen-Literatur-Forschung* met haar databank *Schriftstellerinnen in Deutschland 1945*, en symposia (Caemmerer et al. 2001) zich daarvoor in.

Marianne Vogel studeerde Duitse taal- en letterkunde in Leiden. In 1992 promoveerde ze op Zwischen Wort und Bild. Das schriftliche Werk Paul Klees und die Rolle der Sprache in seinem Denken und in seiner Kunst, in 2001 op 'Baard boven baard'. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960. Nu is ze coördinator Duitslandstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur

- Christina von Braun en Inge Stephan (red.), *Gender-Studien. Eine Einführung*, Stuttgart/Weimar, 2000
- Klaus Briegleb, "'Neuanfang" in der westdeutschen Nachkriegsliteratur - Die Gruppe 47 in den Jahren 1947-1951", in: Stephan Braese (red.), *Bestandsaufnahme. Studien zur Gruppe 47*. Berlin, 1999, pp. 35-63.
- Christiane Caemmerer, e.a. (red.), *Erfahrung nach dem Krieg. Autorinnen im Literaturbetrieb 1945-1950. BRD-DDR-Österreich-Schweiz*. Frankfurt am Main et al., 2001.
- Sibylle Meyer en Eva Schulze, *Wie wir das alles geschafft haben. Alleinstehende Frauen berichten über ihr Leben nach 1945*. München, 1985.
- Klaus-Jörg Ruhl, *Verordnete Unterordnung. Berufstätige Frauen zwischen Wirtschaftswachstum und konservativer Ideologie in der Nachkriegszeit (1945-1963)*. München, 1994.
- Marianne Vogel, 'Betrokkenheid en beeldvorming in het literaire circuit', in: *Nederlandse letterkunde*, 3, 1, 1998, pp. 15-30.
- Marianne Vogel, *'Baard boven baard'. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960*. Amsterdam, 2001.
- Volker Wehdeking en Günter Blumberger, *Erzählliteratur der frühen Nachkriegszeit (1945-1952)*. München, 1990.
- Waltraud (Wara) Wende, (red.), *Quo vadis Deutschland? Zur literarischen und kulturpolitischen Situation der Jahre zwischen 1945 und 1949*. Siegen 1991.

In het Rijksmuseum spreken Stefan Dudink (1967) en Margit van der Steen over visie en inspiratie. Dit gesprek vormt onderdeel van een drieluik waarin beoefenaars van vrouwen- en gendergeschiedenis zich uitspreken over kwesties als: 'wat beweegt je om je met dit vakgebied bezig te houden, hoe geef je vorm aan een eventueel engagement, hoe verhoudt vrouwengeschiedenis zich tot de geschiedwetenschap en genderstudies en is er een mooie toekomst voor vrouwengeschiedenis weggelegd?' Na Esther Captain, die nog met de afronding van haar proefschrift bezig was, komt in deze aflevering een historicus aan het woord die zijn promotie enkele jaren geleden voltooide. In de laatste aflevering van 'visie en inspiratie' zal ten slotte een van de pioniers aan het woord komen. Ook zij zal zich uitspreken over de vraag hoe gemakkelijk of moeilijk het voor leden van haar generatie was om zich professioneel met vrouwengeschiedenis bezig te houden.

“In Nederland is geen legitieme ruimte voor betekenisvol verschil”

Interview met Stefan Dudink

Margit van der Steen

"Kijk, dit vind ik nu een geweldig schilderij". We staan voor een immens doek in het Rijksmuseum dat de slag bij Waterloo verbeeldt. "Moet je zien hoe elegant die gewonden afgebeeld zijn, bijna verwijfd." Een van die gewonden is overwinnaar Prins van Oranje. Hij ligt er buitengewoon verleidelijk bij op het slagveld. De Engelse en Pruisische overwinnaars daarentegen worden heldhaftig te paard geportretteerd. "Wat opvallend is", vervolgt Stefan Dudink, "is dat niet alleen de heroïsche legerleiders en de gesneuvelden een plek krijgen, maar ook dat die gewonden zo veel ruimte innemen. Voor mijn onderzoek is het interessant dat nationalistische voorstellingen de zwakke, stervende man net zo hard nodig hebben als de martiale vechtersbaas."

Dudinks onderzoek gaat over mannelijkheid, militarisme en natievorming in Nederland, waarbij hij met name focust op de periode 1780-1848. Aan de hand van schilderijen in het Rijksmuseum maakt hij mij aanschouwelijk wat hem boeit, intrigeert en inspireert. Via een aantal zijstappen kwam hij bij dit onderwerp terecht. Na een studie politieke wetenschappen in Amsterdam met als specialisatie politieke theorie en geschiedenis is hij via een omweg van werkzaamheden bij homostudies Utrecht, rechten in Maastricht en een AIO-schap in Amsterdam terecht gekomen bij het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen. Hier kan hij zich bij de afdeling lesbische en homostudies bezighouden met het onderwerp dat zijn wezenlijke passie heeft: de geschiedenis van sekse en seksualiteit.

Dit carrièreverloop is niet ongewoon voor mensen van zijn generatie die indringend met baanloosheid zijn geconfronteerd. "Ik heb klussen moeten doen waar ik echt voor heb moeten werken om het leuk te gaan vinden. Achteraf is dat wel nuttig geweest. Misschien is het ook wel een louterende ervaring dat het nooit vanzelfsprekend is dat je de baan krijgt

die je het liefste zou willen. Dat vormt je en vergroot je uithoudingsvermogen. Toch beschouw ik mijzelf als bevoorrecht, zeker als ik mij vergelijk met anderen die tegelijkertijd promoveerden. Ik heb een 0,5 vaste aanstelling in Nijmegen, dat is vandaag de dag iets onwaarschijnlijks. Daarnaast financiert NWO een 0,5 postdocaanstelling. Toen ik dit onderzoeksvorstel schreef over mannelijkheid in Nederland dacht ik 'dit gaat niemand financieren, dit is zo exotisch'. Tot mijn grote vreugde is dit wel gelukt. Maar ik erken ook dat de universiteit een lastige plek is om te werken. De werkdruk is heel hoog. Tegelijkertijd beleef ik buitengewoon veel plezier aan mijn onderzoek en onderwijs."

Vrouwenstudies

In Nederland is Stefan Dudink een van de weinige mannen die zich met vrouwen- en genderstudies bezig houden. Al tijdens zijn studie was dit vakgebied een bron van inspiratie. "Ik heb veel geleerd van vrouwenstudies en er gebeurden spannende dingen. Ik heb me ook altijd prettig gevoeld binnen vrouwenstudies." Aan de hand van een voorbeeld maakt hij

duidelijk hoe vrouwenstudies zijn ontwikkeling beïnvloedde. "Ik kom uit een communistisch gezin en ben tijdens mijn studie actief geworden in de homobeweging. Zowel in communistische kringen als binnen de radicale homobeweging speelde sterk de gedachte van de superioriteit van de gemarginaliseerden. Door de constructivistische theorieën waarmee ik binnen vrouwenstudies kennis maakte, leerde ik dat marginaliteit niet persé een deugd is en zeker geen noodloot. Er is altijd onderhandelingsruimte, ruimte om dingen opnieuw te articuleren. Wat ik bijvoorbeeld leerde was dat ook je politieke stellingname, net zoals sekse, een constructie is, geen gegeven dat automatisch uit je identiteit voortvloeit. Dat was heel wat anders dan datgene wat ik van de communisten en de radicale homobeweging kende!

Ik vind vrouwenstudies in intellectueel opzicht nog steeds een levendige onderneming. De huidige discussies over intersectionaliteit - waarbij het gaat om de kruisende relaties en machtsverhoudingen tussen gender, etniciteit en andere vormen van verschil - getuigen van vitaliteit. Een terrein dat zich altijd zo heeft moeten bevechten, wat dan toch in staat is allerlei andere vormen van verschil serieus te nemen. Hieruit spreekt duidelijk een bestaansrecht. Maar ik weet niet hoe het afloopt, hoe de toekomst uit zal pakken." Binnen vrouwenstudies - dat van Dudink ook wel vrouwen- en genderstudies mag heten om de verbreding aan te duiden - spelen verschillen een cruciale rol. Dudink: "In Nederland leven we in de fictie dat we een pluriforme samenleving hebben. Maar in Nederland bestaat geen ruimte voor wezenlijk verschil, alleen voor domesticated difference, getemd verschil. Ik heb me dat pas echt goed gerealiseerd door de gay games. De spraakmakende intellectuele elite vond dat overdreven, niet meer nodig. Maar tijdens die spelen realiseerde ik me dat toen van alles kon wat normaal niet gebeurt, zoals hand in hand lopen met mijn man in het centrum van Amsterdam. Dat was een eye opener. Juist in Nederland vind ik het belangrijk om verschillen te benoemen, omdat alles hier zo lief en open lijkt. Maar iets dat op het eerste gezicht aantrekkelijk is, is misschien wel een veel lastigere vijand.

Ik vind het belangrijk om die verschillen te institutionaliseren, ook in de wetenschap. Het tweesporenbeleid dat binnen vrouwenstudies altijd met wisselend succes gehanteerd is, is een formule die nog steeds niet is uitgebloeid. Ik zie wel de problematische kanten maar juist omdat de egaliseringsdrift zo ingebakken is in de Nederlandse cultuur vind ik het belangrijk om die verschillen zichtbaar te maken. Wat mij betreft blijven er dus aparte afdelingen voor vrouwen- en genderstudies en lesbische en homostudies, ook al nemen ze een bescheiden plek in de universitaire wereld in."

Politiek

"Mijn werk heeft zeker een politieke kant. Mijn manier van politiek bezig zijn is het instabiel houden van categorieën als vrouwelijkheid, mannelijkheid en seksualiteit zodat ze opnieuw gearticuleerd kunnen worden, zoals dat theoretisch geformuleerd wordt. Op een bepaalde manier is dat een veel kleinere ambitie dan die van mijn voorgangers, die 'de onderdrukking van' wilden opheffen. Tegelijkertijd vind ik het ook een grotere ambitie, en één die moeilijker te realiseren is. Het is heel lastig uit te leggen dat je gesloten categorieën wilt openbreken zodat ze geherformuleerd kunnen worden. Voor de media bijvoorbeeld is die boodschap te ingewikkeld, te sophisticated. Ik vind het belangrijk om de media te bereiken, maar ik ben zo vaak teleurgesteld in het resultaat dat ik nog maar weinig voor de media doe. Ik vind het interessanter en

misschien ook wel effectiever om te spreken voor gezelschappen die zich met sekse en seksualiteit bezig houden. Zo ben ik onlangs naar Zweden geweest om voor ontwikkelingsorganisaties te spreken over gender en gewapende conflicten. Dat vind ik dan zinvoller."

Maar niet alleen de inhoud van zijn werk, ook het werk zelf is politiek. Stefan Dudink: "Vanwege het diepgaand anti-intellectualisme van deze tijd vind ik het bijna een radicale politieke stellingname om met intellectueel werk bezig te zijn. Juist omdat alles wat met intellectualiteit te maken heeft en dat langer dan drie maanden duurt zo weinig legitimiteit kent, vind ik het nodig om te zeggen dat onderzoek doen op zich legitiem is. Ik doe onderzoek op het gebied van sekse en seksualiteit. Punt."

Mannelijkheid

Zijn huidige onderzoek is een voorbeeld van het openbreken van de categorie 'mannelijkheid'. Dit onderzoek naar mannelijkheid, militarisme en natievorming kent vele inspiratiebronnen. Tijdens zijn studie en promotieonderzoek ontwikkelde Dudink een grote historische interesse. Die belangstelling gaat zo ver dat hij zich zelfs liever als historicus dan als sociaal wetenschapper profileert, maar dan wel als een historicus die met theorieën en concepten werkt, en geen 'antiquarisch historicus'. Persoonlijk en intellectueel werd hij ook geraakt door vrouwenstudies en homostudies. Dudink: "Binnen de bestaande constructivistische kaders van homostudies gebeurde al heel veel. Daarom leek het me interessanter om een zijstap te maken naar mannelijkheid."

Last but not least heeft hij door zijn opvoeding een stevig politiek en historisch bewustzijn meegekregen. Onderdeel van die opvoeding waren de bezoeken aan het Rijksmuseum. Stefan Dudink: "Eigenlijk is het erg ironisch. Mijn communistische ouders deden precies wat de nationalistische oprichters van het museum wilden: dat ouders - lees: vaders - hun kinderen - lees: zonen - in de vaderlandse geschiedenis in zouden wijden. Nu houd ik mijzelf nog steeds met die beelden van toen bezig. Maar ik wil wel op mijn eigen, ambivalente manier met die vaderlandse geschiedenis bezig zijn." Hij laat me een voorbeeld zien. Op een klein donker doek hangen twee mannen - de gebroeders de Witt - als geslachte varkens aan een ladder. "Als negenjarig kind zag ik dit schilderij voor het eerst. Een gruwelijk schilderij, maar ik kon me tegelijkertijd niet los maken van die twee dode en - let wel - blote mannen. Ik wist niet wat dit schilderij betekende. Er hing toen ook geen bordje bij. Nu is het onderdeel van mijn analyses van de representatie van de democratie door geschonden mannenlichamen." Ook wijst hij op de vele schilderijen met prachtig uitgedoste militairen. "Die kostuums missen hun uitwerking niet op mij, zelfs twee eeuwen na dato. Maar de stukken in dit museum laten wel zien dat Nederland geen sterke traditie kent van bepaalde vormen van hegemoniale mannelijkheid zoals die van de krijgshaftige veldheer. Voor mijn onderzoek is dat interessant. Nederlandse mannelijkheid zou 'zacht' zijn, geen echte militaire mannelijkheid. Kijk maar naar die slag bij Waterloo. Wie zit er op het paard, en wie ligt gewond op het veldbed?"

Margit van der Steen is directeur van AETAS, Bureau voor leeftijdsvraagstukken, gender en diversiteit. Eerder was zij directeur van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies.

Reacties zijn welkom: margit.vandersteen@worldonline.nl

Aletta Jacobs Online:

<http://www.Aletta.Jacobs.org>

Vilan van de Loo

Aletta Jacobs is online. Dat wil zeggen, een internetsite over haar leven en werk. Sinds 19 december drukt deze bijzondere vrouw ook haar stempel op cyberspace. In opdracht van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) werden brieven, foto's en boeken omgewerkt tot een website die, hoe uitgebreid ook, toch nog slechts een beperkte afspiegeling is van degene die Aletta Jacobs was en hetgeen zij tot stand heeft gebracht.

Iedere vrouw met enig historisch besef knikt herkendend als de naam van Aletta Jacobs (1854-1929) valt. Doorvragen evenwel levert halve antwoorden op. Iets met vrouwenkiesrecht en was zij ook niet arts? Beide antwoorden zijn correct en onvolledig. Wie zich verdiept in hetgeen Aletta tot stand bracht en waar zij haar invloed liet gelden, duizelt het al snel voor ogen. Zij was de eerste vrouw die de H.B.S. bezocht, de eerste die een universitaire bul behaalde en vervolgens nog promoveerde ook. Zij was het boegbeeld van de Nederlandse beweging voor het vrouwenkiesrecht, organiseerde landelijke congressen, zette zich in voor het bevorderen van vrede, gaf medische voorlichting aan vrouwen, reisde de wereld rond en werd door dat alles en meer bewonderd en gevreesd, want Aletta Jacobs was moedig genoeg om vijanden te durven hebben. Toen zij in 1929 overleed, werden er extra treinen ingezet om de stroom belangstellenden voor de crematieplechtigheid te kunnen vervoeren.

Mijn moeder eren

Ondanks het historische belang dat Aletta Jacobs heeft voor de Nederlandse geschiedenis, is er vandaag de dag weinig dat haar eert, behalve hier en daar een plantsoen. Dat lot deelt zij met andere vrouwen van betekenis. Daardoor is de pijnlijke situatie ontstaan dat veel jonge vrouwen zichzelf geen feministe willen noemen, terwijl hun levensstijl alleen mogelijk is door hetgeen feministen in het verleden tot stand hebben gebracht. Studeren, alleen wonen, stemrecht, zeggenschap over kinderen en andere moderne vanzelfsprekendheden zijn bevochten door vorige generaties vrouwen. "Zou ik niet mijn moeder eren? Ach, wat deed zij dan voor mij?" vragen Nederlandse versregels. Aletta Jacobs Online geeft hierop een antwoord in woord en beeld.

Elk van de acht subsites waaruit Aletta Jacobs Online bestaat, biedt een eigen onderwerp. De 'Biografie' geeft een korte levensschets. 'Door en Over' is een selectie van publicaties door en over Aletta; handig voor wie de belangrijkste naslagwerken wil kennen. In 'Thema's' komen de vijf belangrijkste aandachtsgebieden uit Aletta's leven aan de orde, te weten opleiding en studie, medische zorg, vrouwenkiesrecht, wetgeving en tot slot vrede. Wat er in het 'Fotoboek' staat, spreekt voor zich, evenals de 'Jaartallen' en de frequently asked questions kortweg 'FAQ'. Bijzondere aandacht verdienen de 'Extra's' en de 'Wereldreis'.

In handen van mannen

In de 'Extra's' is onder meer aandacht voor het 'Comité ter Eering van de Nagedachtenis van Dr. Aletta H. Jacobs', dat onder leiding van Rosa Manus (1881-1943) enkele maanden na Aletta's overlijden werd opgericht. Men wilde geld inzamelen voor een zitbank in Amsterdam (lang de woonplaats van Aletta Jacobs) en een beurs voor een afgestudeerde vrouw om wetenschappelijk onderzoek in het buitenland te gaan doen. Hoe dat afliep, is een verhaal apart en staat nu online beschreven. De 'Wereldreis' toont met de wereldbol erbij een bijzondere periode uit het leven van Aletta Jacobs. In 1911 en 1912 reisde zij met Carrie Chapman Catt over verschillende continenten om ook buiten Europa de strijd om het vrouwenkiesrecht te stimuleren. Destijds bepaald een sterke delegatie. Aletta was de presidente van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht en Carrie presidente van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en dus een 'kopstuk' van de internationale beweging voor het kiesrecht. De reis voerde hen onder meer door China, Zuid-Afrika en landen als Egypte en het toenmalige Palestina. Iedere fase van de reis is aanklikbaar op de wereldbol. In Japan werden de laatste weken van de wereldreis doorgebracht. In oktober 1912 sprak Carrie Chapman Catt tijdens een speciaal voor dit doel georganiseerde bijeenkomst. Aletta Jacobs hierover: "Mrs. Catt gaf dien avond het geheel gezelschap herhaaldelijk gelegenheid om te schaterlachen over de dwaze positie, waarin de hedendaagsche vrouw door de veranderde sociale toestanden is komen te staan en waaruit zij nooit zal kunnen komen, zoolang de regeering uitsluitend in handen van mannen blijft. Glashelder toonde zij aan, dat onze strijd niet gaat tegen mannen, doch dat wij te strijden hebben tegen vooroordeel, bekrompenheid, zelfvoldaanheid en dergelijke hoedanigheden bij mannen en vrouwen beiden".

Een beetje beter

De internetsite over Aletta Jacobs is online. Daarmee is een van de grote figuren in de moederlandse geschiedenis in beeld gekomen: Aletta H. Jacobs, die vrouw die met recht meende "dat ik er het mijne toe heb bijgedragen om de wereld voor de vrouwen een beetje beter achter te laten dan ik haar gevonden heb".

Aletta Jacobs Online is gemaakt door Vilan van de Loo. Zij is de conductrice van het Damescompartiment (<http://www.damescompartiment.nl>). Daarnaast werkt zij aan een biografie over Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920).

De encenering van de tijd

Maria Grever: hoogleraar theorie en methoden van de maatschappijgeschiedenis

Marloes Schoonheim

Op vrijdag 14 december 2001 sprak Maria Grever haar oratie uit. De ex-voorzitter van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en docent bij het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen volgde Piet Blaas op als hoogleraar Theorie en Methoden van de Maatschappijgeschiedenis. Onder veel belangstelling sprak zij over een nog relatief onontgonnen terrein: de relatie tussen tijd en geschiedenis. Met een exposé over onder meer de negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen maakte Maria Grever duidelijk hoe mensen zich in een veranderende samenleving tot het concept tijd en de geschiedenis gaan verhouden.

Twee verrassingen maakten de plechtigheid rond Maria Grevers aanvaarding van het ambt als hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam ongewoon. De eerste verrassing was de samenstelling van het cortège: zelden waren zoveel vrouwelijke hoogleraren in een corona te zien. Het gaf de aanwezigen een indruk van hoe de verhouding tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke hoogleraren aan Nederlandse universiteiten zou moeten zijn. De tweede verrassing was de muzikale begeleiding onder welke het cortège haar entree maakte. Het 'Deus in auditorium' uit de Maria-espers van Monteverdi benadrukte de plechtige aard van deze gebeurtenis.

Grevers oratie was erop gericht het publiek te tonen welke historische kwesties haar bezighouden. De meest urgente kwestie is voor haar de relatie tussen tijd en geschiedenis. Een vraagstuk dat volgens Grever slechts minimaal aandacht krijgt in de historiografie, die tot voor kort werd gedomineerd door de bestudering van illustere voorgangers en de ontwikkelingen binnen de geschiedwetenschap zelf. De twee benaderingen vanuit welke de relatie tijd en geschiedenis wel bestudeerd is, hebben dan ook Grevers volledige belangstelling. Ten eerste is dat het cultuur-historisch onderzoek naar 'tjeldervaringen' van mensen en daarmee hun verhouding tot het verleden. De andere benadering richt zich op analyses van de verhalen en beelden die de verhouding tot dat verleden, de geschiedenis, uitdrukken. Grever wil in haar theoretische en methodologische onderzoek beide benaderingen gebruiken om te bestuderen hoe mensen zich in de negentiende eeuw verhielden tot het verleden.

Geleefde tijd

Om een helder beeld te scheppen van de facetten waaruit haar onderzoek uiteenvalt, deelde Grever haar oratie in drieën: de versnelling van de geschiedenis, het dubbele karakter van de

tijd en de wijze waarop de tijd in de negentiende eeuw werd geënceneerd op wereldtentoonstellingen. Met het thema van het eerste deel van haar oratie, de versnelling van de geschiedenis, doelde Grever op de wijze waarop de relatie tussen subject en verleden de laatste twee eeuwen is veranderd. Al in de zeventiende eeuw groeide er een besef dat het verleden fundamenteel anders is dan het heden. Deze zogenoemde historisering van het wereldbeeld kwam tijdens de negentiende en twintigste eeuw in een stroomversnelling. De als definitief ervaren breuk tussen het verleden en de moderne, negentiende-eeuwse samenleving leidde dan ook regelmatig tot nostalgie. Een ander aspect van de versnelling van de geschiedenis is een proces dat Grever aanduidt als 'beeldacceleratie'. Sinds de Tweede Wereldoorlog vindt een voortdurende opeenvolging van historische verhalen en beelden plaats, die in vaart wordt gehouden door de nieuwe media en hun snelle distributie. Er is dus geen sprake meer van één beeld of plot: het verleden raakte gefragmenteerd. Door de specialisering van de geschiedwetenschap is het verleden bovendien gedifferentieerder geworden. Grevers conclusie op dit punt is dan ook dat het voor historici inmiddels onmogelijk is een unificerend geschiedbeeld te ontwerpen.

Om weer meer vat op het begrip tijd te krijgen, moet volgens Grever eerst onderscheid worden gemaakt tussen de twee soorten waaruit het concept bestaat. In het tweede deel van haar oratie stond ze daarom stil bij het verschil tussen de subjectieve tijd - de tijd zoals die door een individu ervaren wordt - en de objectieve tijd. Die laatste tijd is de gevisualiseerde tijd waarvoor bijvoorbeeld gebruik wordt gemaakt van instrumenten als zonnewijzers en horloges. Het onderscheid tussen subjectieve en objectieve tijd is echter verre van definitief. De verschillende tijdrekeningen in de joodse, Chinese en christelijke wereld tonen bijvoorbeeld aan dat de objectieve tijd altijd subjectief wordt benaderd.

*Collegevoorzitter dr. José van Eindhoven feliciteert prof.dr. Maria Grever na haar oratie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, 14 december 2001.
Foto: Ronald van den Herik.*

Grever herleidde het probleem van de tijd tot Aristoteles' opvatting over een lineaire tijd en Augustinus' aanvulling dat de lineaire tijd een verschijnsel van de menselijke geest is. Met deze beschouwingen is het startsein gegeven voor een fenomenologische benadering van tijd. Tijdsbesef ontstaat immers daar waar men zich er bewust van is dat de objectieve, meetbare tijd en de subjectieve, beleefde tijd uit elkaar kunnen lopen.

Nostalgie

Het begrip tijdsbesef is in Grevers onderzoek naar de expressie van tijd minstens zo belangrijk als het concept historisch besef. Dat besef, dat het heden een relatie heeft met wat er in het verleden is gebeurd, breekt met name door wanneer mensen een fundamentele breuk tussen heden en verleden ervaren. Op dat moment krijgen zij veelal de behoefte de relatie met dat verleden in kaart te brengen. Het is nu juist de combinatie van een nieuw tijdsbesef en een uitbreidend historisch besef dat de negentiende-eeuwse werelttentoonstellingen zo interessant maken voor onderzoek naar tijdervaringen.

In het derde deel van haar oratie liet Grever onder andere zien hoezeer de architectuur van het gebouw voor de werelttentoonstelling in 1867 te Parijs werd beheerst door opvattingen over tijd en chronologie. In de ovale vorm van het gebouw werd de objectieve tijd als een lineaire ontwikkelingsgeschiedenis voorgesteld. De inrichting van de gelijkvormige ruimten moest er verder voor zorgen dat de tentoonstelling het beeld schiep van een harmonische, rationele wereld. Niet alleen de indeling van het gebouw, ook de tentoongestelde objecten spreken boekdelen over het historisch besef in de negentiende eeuw. Zo had de expositie van 'echte' mensen uit de koloniën tot doel de bezoekers van een werelttentoonstelling te wijzen op het tijdsverschil tussen kolonie en moederland. Of, zoals Grever het uitdrukte: "Moderne tijdervaringen werden uitgedrukt door de enscenering van beschavingsverschillen, waarbij 'negers' in de voortijd van de westerse geschiedenis verkeerden."

Tegen het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw ontstond bij westerse bezoekers ook de behoefte het 'eigen' verleden tot kijkobject te maken op werelttentoonstellingen. Zo werden er 'historische dorpen'

als oud-Amsterdam en oud-Antwerpen opgetrokken, waarbij niet werd geschroomd verschillende elementen - verklede mensen, (delen van) wijken en monumenten - te combineren tot één, uiteindelijk onhistorische setting.

De verzonnen traditie en stereotypering van het verleden die tijdens de werelttentoonstellingen plaatsvonden, waren het resultaat van een nieuwe behoefte. De vergaande industrialisatie van de westerse maatschappij had namelijk een verlangen naar een gevoel van continuïteit opgewekt. De versnelling van de geschiedenis wekte dus zeker in de negentiende eeuw de nostalgie op, waarvan Grever al bij de aanvang van haar oratie sprak.

Succes

Drie onderscheiden niveaus van haar onderzoek, van geschiedfilosofisch en methodisch naar empirisch, kwamen in Maria Grevers oratie aan bod. Ze waren op vernuftige wijze met elkaar verbonden en vormden een interessante lezing, die een goed inzicht gaf in Grevers belangstelling voor en kennis van de geschiedtheorie. Maar de terloopse uitweidingen in haar oratie boden een minstens zo goede illustratie van Grevers capaciteiten. En passant wist de kersverse hoogleraar namelijk de zwakke plekken in de plannen van de commissie-De Rooy voor de hervorming van het geschiedsonderwijs aan de kaak te stellen, illustreerde ze ingewikkelde passages met voorbeelden uit de literatuur en kunst en maakte ze reclame voor het zojuist verschenen boek *De ongrijpbare tijd*, waarover zij met Harry Jansen de redactie voerde.

Deze enthousiast betreden zijpaden gaven een goed beeld van de veelzijdigheid van Maria Grever, en van haar sociale, bestuurlijke en onderwijskundige kwaliteiten. Want naast de vakkundigheid op het gebied van de theorie en methoden van de maatschappijgeschiedenis, zijn dat de capaciteiten die voor het succesvol vervullen van een ambt als hoogleraar zo verschrikkelijk hard nodig zijn.

Marloes Schoonheim is als AIO verbonden aan de afdeling sociaal-economische geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij is tevens bestuurslid van de VVG.

Moeder van de Theosophische Vereeniging

Piet Meuleman-van Ginkel, theosoof en feministe

Fia Dieteren

Petronella Catharina Meuleman-van Ginkel (1841-1902) werd kort na haar overlijden herdacht door theosofen en feministen. In het Gedachtenisnummer van het tijdschrift Theosophia schreven - naast tientallen 'geloofsgenoten' uit binnen- en buitenland - ook de Nederlandse feministes Marie Rutgers-Hoitsema en Annette Versluys-Poelman een in memoriam. In de geschiedschrijving van de eerste feministische golf is Meuleman-van Ginkel echter veelal 'vergeten'. In historische overzichten van de theosofische beweging in Nederland krijgt Meuleman wel veel aandacht, maar daarin wordt haar betrokkenheid bij de vrouwenbeweging weer niet vermeld. Fia Dieteren zoekt in deze biografische schets naar samenhang tussen Meulemans betrokkenheid bij de vrouwenbeweging en haar rol in de Nederlandsche Theosophische Vereeniging.

Petronella Catharina van Ginkel werd op 21 mei 1841 te Rijswijk geboren en groeide op in een kinderrijk gezin. Toen haar (protestantse) vader na de dood van haar (katholieke) moeder hertrouwde, verliet Petronella het huis en ging zij in betrekking in de huishouding. In 1864 trouwde ze met de Zwolse smid Evert Meuleman. De Meulemans kregen 3 kinderen, één zoon (1865) en twee dochters (1868 en 1869), van wie de eerste binnen het jaar overleed. Omstreeks 1870 verhuisde het gezin naar Vlaardingen, waar Evert Meuleman als machinist werkte en Petronella pension hield. Hoewel Meuleman-van Ginkel zelf geen pedagogische opleiding had genoten, bevonden zich onder haar kennissen veel onderwijzeressen. Zo kende zij de directrice van de Fröbelafdeling van de Leidse Kweekschool en was ze bevriend met Johanna Stout, die later haar secretaresse zou worden.

Niet alleen in Meulemans omgeving zien we onderwijzeressen met bijzondere belangstelling voor spirituele bewegingen. Zo is ook bekend dat Elise van Calcar naast haar activiteiten op het gebied van onderwijsvernieuwing en vrouwen-

W.B. Fricke en mevrouw P.C. Meulman-van Ginkel, de 'vader' en 'moeder' van de NTV.

Bron: Ruud Jansen, '...een kern van broederschap...', p. 23.

emancipatie bijna dertig jaar lang de redactie voerde over haar spiritistisch tijdschrift *Op de Grenzen van Twee Werelden* (1877-1905). En rond de eeuwwisseling namen de kinderboekenschrijfsters Nellie van Kol en Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer samen deel aan spiritistische seances. Of deze vrouwen elkaar kenden, weet ik niet. Wel is bekend dat Van Calcar vol lof schreef over de theosofie en dat vrienden van haar seances in Amsterdam bezochten waar Meuleman als medium optrad.

Moeder en vader

Aan het einde van de jaren tachtig reisde Meuleman regelmatig naar Amsterdam voor spiritistische seances. Al snel stond zij daar bekend als een "medium met zeer grote gaven". De rijke zakenman mr. W.B. Fricke zette zich ervoor in Meuleman permanent naar Amsterdam te halen. Aanvankelijk moest zij hier weinig van weten, volgens mensen uit haar omgeving "omdat zij niet afhankelijk wilde zijn van een rijk man", want Fricke zou alle kosten die deze verhuizing met zich mee bracht voor zijn rekening te nemen.

Uiteindelijk heeft zij Fricke's aanbod wel geaccepteerd, nadat zij - in trance - te kennen had gegeven op het verzoek te willen ingaan. Haar directe omgeving was enerzijds verbaasd over dit besluit, maar had anderzijds ook een eenvoudige verklaring: het was een beslissing van haar "Hooger Zelf" waar de persoonlijkheid "in normalen toestand" voor moest buigen. Hoe het ook zij, Meuleman ging naar Amsterdam, liet zich in een rijtuig rondrijden en besloot - andermaal in trance - waar ze zich wilde vestigen. Haar keuze viel op een nieuwbouwwoning in het Westerdok. Dat huis werd gehuurd. Ook voor haar echtgenoot werd gezorgd. Voor hem zette Fricke een eigen zaak op.

Kort voordat Meuleman-van Ginkel naar Amsterdam verhuisde, overleed de echtgenote van Fricke. Een week na de begrafenis nodigde Meuleman-van Ginkel de weduwnaar en diens secretaris, P.R. Wierts van Coehoorn, uit om samen met haar en haar secretaresse, juffrouw Stout, een rijtoer te maken. Onderweg vond een opmerkelijke ceremonie plaats die - getuige de beschrijving die de secretaris er veertig jaar na dato van geeft - nog het meest lijkt op een dubbelhuwelijk. Bij het graf van mevrouw Fricke en "voor den troon van God" werd gezwoeren dat juffrouw Stout en Fricke's secretaris het andere 'stel' - Meuleman-van Ginkel en Fricke - zouden verdedigen "wars van alle wereldsche gezegden, wanneer zij met slijk zouden bemorst worden". In augustus 1891 zou de band tussen Stout en Wierts van Coehoorn in een wettelijk huwelijk worden bevestigd. Meuleman-van Ginkel bleef gehuwd met Evert Meuleman, maar in de theosofische beweging zouden zij en Fricke zich presenteren als 'moeder' en 'vader'. De bijzondere band tussen Meuleman en Fricke komt ook tot uiting in hun eerste Amsterdamse projecten. In 1890 richtten zij de Wilhelmina-Catharina School op, genoemd naar hun moeders. De school had een afdeling voor Lager Onderwijs en een Fröbelafdeling, die werd geleid door juffrouw Stout. Fricke had de bouw gefinancierd.

In 1892 stonden beiden aan de wieg van de Nederlandsche Theosophische Vereeniging (NTV). De meeste leden kenden elkaar al van de spiritistische seances. Die seances maakten plaats voor lezingen over de theosofische leer. Hoewel (of juist omdat) er duidelijke overeenkomsten waren tussen theosofie en spiritisme - beide hechtten grote betekenis aan het geestelijke - distantieerde de theosofie zich nadrukkelijk van het spiritisme. Vooral het geloof in 'materialisaties', abnormale verschijnselen die door spiritisten aan de geesten van afgestorven mensen werden toegeschreven, werd door de grondlegster van de theosofie, Helena Blavatsky, in haar 'Sleutel tot de Theosofie' verworpen. Zover ik dat kan nagaan heeft Meuleman-van Ginkel na haar overgang tot de theosofie ook geen spiritistische seances meer gehouden; wel trad zij nadien door middel van trance nog veelvuldig in contact met haar eigen "Geestelijk Zelf". De theosofie wilde overigens geen dogmatische religie zijn maar - zoals de vereniging stelt - thema's aanbieden, die "als uitgangspunt kunnen dienen voor persoonlijke geestelijke ontwikkeling". Theosofen gaan ervan uit dat de mens "in diepste wezen" een geestelijk wezen is, dat zich door een aantal incarnaties - soms in mannelijke en soms in vrouwelijke lichamen - ontwikkelt tot een hoger niveau. Aan het eind van de negentiende eeuw zagen veel theosofen in de ontwikkeling van die geestelijke kracht hun bijdrage aan de verbetering van de maatschappij.

Theosofie en feminisme

De leidende positie van vrouwen was niet uniek voor de theosofische vereniging. In tal van andere bewegingen, door Jan Romein wat denigrerend samengevat onder de noemer van 'petites religions', zoals de dieren- en vogelbescherming, de bond ter bestrijding van vivisectie en het Leger des Heils, bekleedden vrouwen leidende posities. Vaak hadden deze vrouwen daarnaast belangrijke functies in de vrouwenbeweging. Dat roept de vraag op of er naast de persoonlijke band

ook een inhoudelijke relatie was tussen deze activiteiten en het feminisme.

Joy Dixon heeft gewezen op de vele dwarsverbanden tussen theosofie en feminisme in Engeland. Theosofische vrouwen manifesteerden zich bijvoorbeeld in de optochten van de vrouwenkiesrechtbeweging. Verder zijn er elementen in het theosofische denken die feministes aangesproken kunnen hebben, zoals het afwijzen van discriminatie op grond van sekse en de overtuiging dat het "Hoogste Wezen" zowel mannelijk als vrouwelijk was. Het kuisheidsideaal dat veel theosofen aanhingen is ook een belangrijk fundament van de feministische prostitutiebestrijding.

Over contacten tussen feminisme en theosofie in Nederland is minder bekend, maar ze waren er wel. Van Marie Jungius, organisatrice van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898), en haar vriendin Suze Groshans is bekend dat ze geïnteresseerd waren in de theosofische leer. Hun activiteiten in deze richting worden in studies over de eerste feministische golf meestal gezien als een particuliere hobby, die weinig te maken had met de doelstellingen van de vrouwenbeweging. Minder bekend is dat Meuleman-van Ginkel haar lidmaatschap van het eerste hoofdbestuur van de VVVK combineerde met een prominente positie in de theosofische beweging. Maar misschien moet deze personele unie ook wel als een particulier initiatief worden gezien.

Wie naar de buitenkant van de NTV kijkt, ontkomt niet aan de indruk dat de vereniging - impliciet althans - het feministisch streven naar de emancipatie van de vrouw onderschreven moet hebben. Vrouwen speelden in de theosofische beweging een prominente rol: zij vormden een meerderheid in het hoofdbestuur en bekleedden daarin de belangrijkste posten; het blad van de vereniging werd door vrouwen opgezet en de beweging had ook belangrijke vrouwelijke geldschieters; een van hen financierde de aankoop van het hoofdkwartier. Daarnaast zijn er elementen in de structuur van de organisatie die verzet tegen de dominante samenlevingsstructuren - zoals het huwelijk - impliceren. Het hoofdbestuur van de NTV, bestaande uit drie mannen en vier vrouwen, woonde in het hoofdkwartier aan de Amstel. In deze leef-werk-gemeenschap imiteerden de leden van het bestuur een huisgezin. Meuleman-van Ginkel, wier 'wereldse' kinderen op dat moment allang volwassen en getrouwd waren, presenteerde zich als moeder. Niet alleen van het huishouden, maar van de hele vereniging; niet haar wettelijke echtgenoot Evert, maar haar partner in de theosofie, Fricke, vervulde de vaderrol.

Naast het maken van propaganda behoorde onderwijs tot de belangrijkste activiteiten van de Amsterdamse theosofen. In de door Meuleman en Fricke opgerichte Wilhelmina-Catharina-school werd lesgegeven aan een aanvankelijk nog klein aantal leerlingen. Verder organiseerde de leiding buiten schooltijd activiteiten voor kinderen uit de buurt. Tussen het spelen en zingen door werd met hen gesproken over drankmisbruik en dieren mishandeling. Dit initiatief lijkt sterk op andere, vaak door feministische vrouwen opgezette kinderopvang. Of de theosofische beweging zich in deze jaren - net als de vrouwenbeweging - ook anderszins betrokken voelde bij de sociale kwestie is moeilijker te achterhalen.

Meulemans feminisme

Meuleman-van Ginkel heeft weinig artikelen of brochures geschreven. In het archief van de Theosofische Vereeniging van Amsterdam wordt echter wel een schriftje bewaard met teksten van haar lezingen. In een van die toespraken wijst zij - geheel in het verlengde van de theosofische denkwijze - op het belang van mentale kracht als basis voor sociale verbeteringen; verder noemt ze projecten als "Ons Huis, enquête, kindervoeding, betere woningen voor de arbeider, acht uur werkdag, schoolplicht, gelijke rechten voor de vrouw zoowel als voor de man, beter toezicht op alle inrichtingen, zoowel voor weezen als van oude van dagen, betere armverzorging".

RECTIFICATIE

Op pagina 20 staat helaas het adres van de website over Aletta Jacobs verkeerd vermeld. Het moet zijn:

www.alettajacobs.org

De bewoners van het Amsterdamse hoofdkwartier. Van links naar rechts: dhr. W.B. Fricke, mevr. Wierts van Coehoorn, dhr. Wierts van Coehoorn, mevr. P.C. Meulman-van Ginkel, dhr. Meulman, mevr. Perk-Joosten en mevr. E. Windust. Bron: Ruud Jansen, '...een kern van broederschap...', p. 31.

Niet alleen staat het streven naar vrouwenemancipatie hier expliciet vermeld en hadden vrouwen vaak een voortrekkersrol in de genoemde projecten, maar ook vertoont Meulemans opsomming een opvallende gelijkenis met uitspraken van andere feministes. In de roman *Hilda van Suylenburg* komt een bijna identieke opsomming voor.

Afgaande op de datering in het schriftje, heeft Meuleman deze lezing gehouden in het voorjaar van 1894; in die periode was zij als secretaris van het eerste hoofdbestuur nauw betrokken bij de VVVK. Al snel zag Meuleman zich echter genoodzaakt haar bestuursfunctie neer te leggen. Er zijn geen aanwijzingen voor meningsverschillen tussen Meuleman en de rest van de vereniging. Ik vermoed dat de richtingstrijd die op dat moment in de internationale theosofische beweging woedde de volledige aandacht van Meuleman opeiste. Zij hield in de jaren daarna wel contact met de vrouwenbeweging en zorgde ervoor dat op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid een lezing werd gehouden over theosofie. Waarschijnlijk wist ze wel dat ze kon rekenen op de sympathie van de organisatrices Marie Jungius en Suze Groshans. Van de andere kant verloor de beweging haar ook niet uit het oog. In 1900 nodigde Marie Rutgers-Hoitsema, die ook samen met Meuleman in het VVVK-bestuur had gezeten, haar uit voor een lezing op de Vrije Vrouwenvereniging. Op 21 maart 1900 sprak Meuleman daar over 'Neo-Malthusianisme en Evolutie'. Net als alle theosofen wees zij anticonceptie af, omdat het de reïncarnatie belemmerde. Zij vond daarbij voor-aanstaande feministen, zoals Nellie van Kol, die ook in 1894 samen met Meuleman in het hoofdbestuur van de VVVK had gezeten, en de vrouwelijke arts Catharine van Tussenbroek aan haar kant. Deze vrouwen zijn in de geschiedschrijving van het nieuw-malthusianisme afgedaan als conservatief, christelijk en anti-feministisch. Mijns inziens ten onrechte: Meuleman en de anderen waren niet tegen de emancipatie van de vrouw en zagen ook beperking van het aantal geboorten als noodzaak; zij wilden dat doel echter niet met kunstmatige middelen bereiken maar door zelfbeheersing. Een degelijke opvoeding, gericht op geestelijke kracht, moest daarvoor de basis leggen. In dat standpunt konden theosofen en sommige feministen elkaar vinden. Als we deze redenering doortrekken moet de samenhang tussen de theosofische en feministische kant van Meuleman-van Ginkel gezocht worden in het belang dat zowel theosofen als feministen

hechttten aan een goede opvoeding als middel tot maatschappelijke verbetering.

Aangezien Meuleman zelf weinig schriftelijk materiaal heeft nagelaten, ben ik voor het bewijzen van deze stelling aangewezen op 'circumstantial evidence', geschriften van tijdgenoten. Ik geef een voorbeeld. Enkele jaren na Meulemans dood bezocht de bekende Belgische pedagoog Edward Peeters de Wilhelmina-Catharina school. Kort daarvoor was Peeters op bezoek geweest bij de Leidse Kweekschool, bij de pedagoog Nellie van Kol en bij de door Marie Jungius opgerichte Kinderbond. Hij voegde zijn indrukken van deze bezoeken samen in deel II van zijn *Excursion Pédagogique en Hollande*. Latere historici zien weinig coherentie in dit tweede deel. Mijns inziens is die samenhang er wel: de bezochte personen combineerden - net als Meuleman-van Ginkel - hun aandacht voor kinderopvoeding met inzet voor de vrouwenbeweging. Er waren - zoals uit het begin van dit artikel blijkt - persoonlijke banden tussen de NTV en de Leidse Kweekschool, maar blijkbaar vond Peeters dat er ook een inhoudelijk samenhang bestond. Door Meulemans school op te nemen in het tweede deel van zijn excursie geeft Peeters - bedoeld of onbedoeld - aan dat er raakvlakken waren tussen theosofie, vrouwenemancipatie en opvoeding. Hiermee ondersteunt hij mijn idee dat bij Piet Meuleman-van Ginkel de belangstelling voor pedagogische vernieuwing een belangrijke schakel vormde tussen haar betrokkenheid bij de vrouwenbeweging en haar activiteiten in de theosofische beweging.

Fia Dieteren is verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht en lid van de redactie van Historica.

Literatuur

- Joy Dixon, *Divine Feminine: theosophy and feminism in England*. Baltimore, 2001.
- Ruud Jansen, '...een kern van broederschap...' 100 jaar Theosofische Vereniging in Nederland. 1897-1997. Amsterdam, 1997.
- H.P.R. Wierts van Coehoorn, *Het ontstaan der Theosofische Vereniging in Nederland*. Eindhoven, 1939.

Reisverslag

Annelies de Jeu

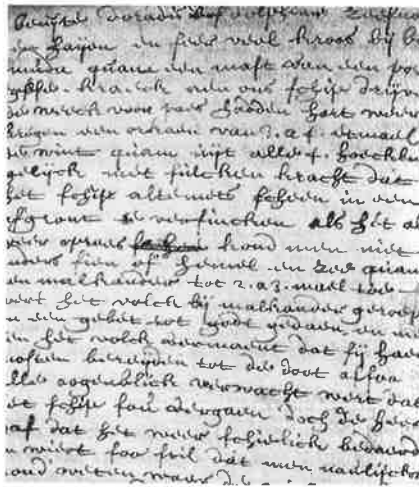
Het reisverhaal is tegenwoordig een veel beoefend genre. Ook talloze vrouwen beschrijven hun ervaringen in andere landen; wie kent niet de boeken van Carolijn Visser, Lieve Joris of Betsy Udink. In de vroegmoderne tijd waren er maar weinig schrijfsters die dit deden. De eerste Nederlandse was Elisabeth van der Woude (1657-1698). Zij noteerde haar belevenissen toen ze in 1676 naar Guyana reisde. Deze tekst is nu voor het eerst volledig uitgegeven, samen met andere aantekeningen die ze maakte over haar leven.

Van der Woude's memorieboek opent met korte notities, zoals de geboortedagen van haar ouders, broer, zus en zichzelf. Ook noemt ze verschillende oorlogen die de Republiek door de jaren heen geteisterd hebben en het zware weer dat het land getroffen heeft. Persoonlijke ontboezemingen over haar jeugd ontbreken; ze rept met geen woord over haar opleiding, over haar dagelijkse bezigheden, of over de contacten die ze onderhield. Ze houdt de lezer vooral feiten voor, achtergrondinformatie over haar leven als vrouw in de zeventiende eeuw geeft ze over deze periode niet.

Uitgebreider zijn de aantekeningen vanaf augustus 1676, als vader Van der Woude met zijn kinderen - hun moeder was inmiddels overleden - naar Guyana vertrekt. Hij is aangesteld om een kolonie te stichten. Elisabeth beschrijft wat hen tijdens de reis zoal overkomt. Van een dag tot dag weergave is echter geen sprake, zodat we geen volledig zicht krijgen op wat zich allemaal voordoet aan boord en hoe ze haar dagen precies doorbrengt. Wel wordt duidelijk dat de tocht verre van vlekkeloos verloopt. Het schip loopt al snel averij op doordat het in het ijs vast komt te zitten en later tegen een andere boot aanbots. Erger is dat onderweg zowel Elisabeth's vader als zus komen te overlijden.

Niet alle aantekeningen zijn zo treurig van toon. Meerdere keren bericht ze vol enthousiasme over kokosbomen en palm-bomen, over herten, jaguars, poema's en krokodillen. In Guyana aangekomen krijgen de reizigers bovendien volop hulp van de oorspronkelijke bewoners. Geen onvertogen woord laat de schrijfster horen over haar verblijf in de kolonie. Dat het de pioniers echter niet meezit, laat tekstbezorger Muller zien aan de hand van de bevindingen van een medereiziger, Gerardus de Myst. Zijn notities zijn ook in deze tekstuitgave verwerkt, zodat de lezer een vollediger beeld krijgt van de expeditie. Het regent bijvoorbeeld dagenlang en het opzetten van woningen vergt veel tijd. Dat Elisabeth het ondanks haar mooie woorden niet naar haar zin heeft, kan afgeleid worden uit het feit dat zij na enkele weken terugkeert naar de Republiek. Of haar broer ook meegaat en of ze vertrekt omdat haar vader en zus de reis niet overleefd hebben, vertelt ze niet.

Ook de terugreis verloopt niet zonder tegenslagen. De schepen komen terecht in een orkaan en worden vervolgens gekaapt. Hoewel dit voor Van der Woude een moeilijke tijd zal zijn geweest, laat ze daarvan weinig merken in haar

Handschrift van Van der Woude. Ze beschrijft de orkaan waarin ze is terechtgekomen.

Bron: *Memorie van 't geen mijn tijt is voorgevallen* p. 48.

opschrijfboek. Wel beschrijft ze dat ze dagelijks door de kapers onder druk wordt gezet om haar protestantse geloof los te laten en katholiek te worden. Een paar weken later keert ze veilig terug naar de Republiek. Achter haar eigen belevenissen noteert ze in telegramstijl wat er verder in de kolonie is gebeurd. De hele expeditie is mislukt: de Nederlanders zijn verdreven door de Fransen. Tot slot noemt ze nog enkele politieke gebeurtenissen, haar huwelijk met Adolf Frederick Bock en de geboorte van hun kinderen. Haar laatste aantekeningen zijn van 3 september 1694, als hun zevende kind geboren wordt.

Hoe het verder gaat met Elisabeth van der Woude en haar familie staat beschreven in de uitgebreide toelichting. Daarin is tevens aandacht voor de historische context, zoals het kolonialisme in Latijns-Amerika, de poli-

tieke verhoudingen in West Europa en andere geschriften die verschenen naar aanleiding van de expeditie naar Guyana. Deze toelichtingen maken het geschrift toegankelijk voor een breed publiek. In dat licht is het opmerkelijk dat de tekstbezorger er voor gekozen heeft het geschrift niet te herspellen en slechts zeer summier van hedendaagse interpunctie te voorzien. Dat maakt de tekst zelf voor leken minder makkelijk te begrijpen. Vanuit het oogpunt van vrouwengeschiedenis is het bovendien jammer dat er slechts summier aandacht besteed is aan de factor gender. Ik had graag meer gelezen over hoe uitzonderlijk het was voor vrouwen in die tijd om te reizen en daar bovendien verslag van te doen. Deze kleine kanttekeningen nemen echter niet weg dat het memorieboekje van Elisabeth van der Woude een boeiende kijk geeft op een opmerkelijke periode in het leven van een vrouw uit de zeventiende eeuw.

Annelies de Jeu is gepromoveerd op een onderzoek naar netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750). Momenteel is zij werkzaam als vakreferent Germaanse letterkunde aan de Universiteit Utrecht.

Elisabeth van der Woude, Memorie van 't geen bij mijn tijt is voorgevallen. Met het opzienbarende verslag van haar reis naar de Wilde Kust 1676-1677. Bezorgd door Kim Isolde Muller, Terra Incognita, 2001, 152 blz. ISBN 90 73893 13 3, 13,21.

Omnitonen

Marijke Huisman

Een van de telkens terugkerende elementen in debatten over een multi-culturele samenleving is de vermeende tegenstelling tussen een geëmancipeerde westerse cultuur en een islamitische cultuur die de vrijheden van vrouwen systematisch beperkt. Het vreemde hierbij is dat heren als Pim Fortuyn, Frits Bolkestein en Paul Scheffer zich in de strijd tegen het islamitische volksdeel in Nederland ineens opwerpen als verdedigers van vrouwen- en/of homobelangen. Onder de vlag van feminisme stellen zij het voor alsof er een onoverbrugbare tegenstelling bestaat tussen het westen en het oosten, of eigenlijk alle niet-westerse tradities. Om te laten zien dat er in Nederland sinds ongeveer 25 jaar feministen actief zijn die juist op de combinatie van vrouwenemancipatie, antiracisme en het streven naar een multiculturele samenleving inzetten, is het initiatief genomen tot de bundel *Caleidoscopische visies*.

In vijf artikelen over theorievorming, scholing, organisatievorming, kunst en naamgeving worden in *Caleidoscopische visies* diverse aspecten uit de geschiedenis van de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland belicht. Een terugkerend element is de moeilijkheid etniciteit tot een categorie te maken die niet alleen zmv-vrouwen (en -mannen) betreft, maar ook witte vrouwen en mannen. Met een historie van het wervingsbeleid bij de politie laten Gloria Wekker en Helma Lutz bijvoorbeeld zien dat er weliswaar vanaf de jaren zeventig naar is gestreefd meer vrouwen en alloctonen in het corps op te nemen, maar dat de politieorganisatie als zodanig niet is veranderd. Het gevolg is dat vrouwen en alloctonen de dienst massaal weer verlaten, uit onvrede met de bedrijfscultuur waarin racisme en seksisme aan de orde van de dag zijn.

Ook binnen de vrouwenbeweging speelde - en speelt - de 'kleurenblindheid' van witte feministen. Verspreid door de bundel is een geschiedenis te lezen van de strijd die zmv-vrouwen voerden met witte vrouwen over het belang van etniciteit. Troetje Loewenthal memoreert in haar bijdrage over onderwijs bijvoorbeeld de actie van Julia da Lima. Zij sprong tijdens de Winteruniversiteit Vrouwenstudies in 1983 op het podium om kritiek te uiten op het feit dat zwarte vrouwen binnen vrouwenstudies onzichtbaar waren, behalve als object van onderzoek naar niet-westerse culturen. Langzamerhand ontstond er meer aandacht voor de verschillen tussen vrouwen onderling, maar de witte vrouwen leken zichzelf vooral bewust te worden van het belang van etniciteit nadat zwarte vrouwen zich hadden afgescheiden om eigen organisaties en tijdschriften op te richten.

Speciaal voor en door zwarte vrouwen werd in 1985 Flamboyant opgericht, een bibliotheek, informatie- en ontmoetingscentrum. Vijf jaar later werd deze instelling alweer opgeheven, omdat de overheid vond dat Flamboyant haar expertise ten dienste van reguliere (vrouwen-)bibliotheken moest inzetten. De medewerkers weigerden en vanaf 1992 nam het IIAV de informatieverzorging op het gebied van zmv-vrouwenbeweging over. Uit de bijdrage van Amalia Deckman en Mariette Hermans over de diverse zmv-organisaties blijkt dat er nog veel materiaal ontbreekt. De meeste zmv-organisaties waren klein, en richtten zich meer op activiteiten en/of belangenbehartiging voor hun achterban dan op documentatie van hun werk. Egodocumenten van de pionier-

sters zijn er nog nauwelijks, en van de diverse nieuwsbrieven of tijdschriften zijn geen of slechts onvolledige jaargangen overgebleven. Met deze bundel is er gelukkig een eerste begin gemaakt met de inventarisatie van al deze organisaties, hun activiteiten en hun denken.

De 'integratie' van dat denken over gender en etniciteit blijkt overigens niet gemakkelijk. Diversiteit is tegenwoordig een term die in vele overheids- en andere nota's is te vinden, maar Lutz en Wekker betogen dat de opvatting van diversiteit meestal niet meer behelst dan een extra paragraaf over zmv-vrouwen en/of -mannen of een blinde verheerlijking van 'verschillen'. Op die manier blijven de witte norm en de machtsverhouding tussen etnische groeperingen onbenoemd en onaangetaast. Isabel Hoving en Gabbi Metsers illustreren dit mechanisme aan de hand van kunst die door zmv-vrouwen is gemaakt. In de receptie van hun werk wordt steeds uitgebreid stilgestaan bij de etnische identiteit van de kunstenaar in kwestie, wat volgens de auteurs voortkomt uit de manier waarop in het cultuurbeleid over 'alloctonen' is gedacht en geschreven. Lang is gedacht dat kunst zou bijdragen aan hun welzijn als migranten daarin hun eigen culturele identiteit konden onderzoeken. De nieuwe generatie wil zichzelf echter niet als spreekbuis van 'alloctonen' profileren, maar als serieus te nemen schrijvers, theatermakers en filmers. Als 'omnitonen' pogen zij met hun werk voorbij een star denken in vastomlijnde identiteiten te komen.

Esther Captain en Halleh Ghorashi gaan in hun boeiende bijdrage verder op dit denken over 'identiteit'. Na een ontluisterende geschiedenis van de manier waarop sinds de komst van de eerste 'gastarbeiders' in overheidsstukken is gedacht en gesproken over de mensen die nu 'alloctonen' heten, stellen ook zij dat het voornaamste kenmerk van al die benamingen is geweest de leden van deze groep te problematiseren en witte 'autoctonen' buiten schot te houden. Het is hoog tijd dat te veranderen, en hopelijk krijgt dit boek alle aandacht die het verdient - binnen en buiten de wetenschap.

Marijke Huisman is hoofdredacteur van *Historica*.

Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker (red.), *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland*, KIT-Publishers i.s.m. E-Quality en GEM, 2001, 192 blz, ISBN 90 6832 713 5, € 20,42.

Congressen

• Technologie

In het Spaanse Granada zal van 22 tot 26 juni 2002 het 29e Symposium van het International Committee for the History of Technology (ICOHTEC) gehouden worden. Een van de workshops zal in het teken staan van de relatie tussen kunst, technologie en gender. Informatie: www.icohtec.org

• Sociale geschiedenis

Van 12 tot 14 oktober 2002 vindt in Oostenrijk de 38e International History Conference of Labour and Social History plaats, die zal gaan over de discursieve constructie van seksualiteit, de definiëring en handhaving van sociale normen door dominante groepen en de daaruit voortvloeiende spanningen in de dagelijkse levens en praktijken van arbeiders. Informatie: Stiftung Bruno Kreisky Archiv, Rechte Wienzeile 97, 1050 Wenen, of e-mail Sonja Niederacher: niederacher@kreisky.org

• IFRWH

De eerstvolgende conferentie van de International Federation for Research in Women's History zal van 11 tot 14 augustus 2003 in Belfast (Ierland) gehouden worden. Het congres heeft als thema: Women, family, private life and sexuality. Vragen die aan de orde zullen komen, betreffen onder andere de gevolgen van veranderende definities van het gezin en privéleven voor de levens van vrouwen, de economische functie van het gezin en de bijdrage van vrouwen daaraan, en percepties van vrouwelijke seksualiteit. De organisatie roept een ieder op papervoorstellen in te dienen voor 1 juni of 1 november 2002. Voor meer informatie, zie: www.historians.ie/women. Ook de voorbereidingen van de IFRWH-conferentie te Sydney in 2005 zijn al in volle gang. Het thema wordt naar alle waarschijnlijkheid historiografie, met speciale aandacht voor de impact die vrouwengeschiedenis op de geschiedschrijving over de twintigste eeuw heeft gehad. De nieuwe vice-president van de IFRWH, Pirjo Markkola, wordt verantwoordelijk voor de congresorganisatie. Overigens is naar aanleiding van de IFRWH-conferentie in 1998 de publicatie *Women's rights and human rights: international historical perspectives* in New York bij Uitgeverij Palgrave verschenen.

Varia

• Social work

Op 21 september 2001 is door wetenschappers uit diverse west- en oost-europese landen het Network for Historical Studies of Gender and Social Work opgericht. De bedoeling is elkaar te informeren over de verschillende nationale geschiedenissen van het sociaal werk tussen 1900 en 1960, en daardoor gezamenlijk te werken aan vergelijkende studies op dit gebied. Het netwerk is opgericht te Mainz, tijdens het National Congress for Social Work te Mainz. Naar aanleiding van dit congres zal in de zomer van 2002 een bundel over sekse en de geschiedenis van het sociaal werk in Europa verschijnen. Informatie: berteke.waaldijk@let.uu.nl.

• Ancien Régime

De Société Internationale pour l'Etude des Femmes de l'Ancien Régime (SIE-FAR) heeft een website geopend waarop een lijst met experts op dit terrein en een - voortdurend groeiende - bibliografie zijn te vinden. De site bevat tevens een historisch, literair en biografisch woordenboek van (Franse) vrouwen uit het Ancien Régime. Het adres is: <http://siefar.femmes.free.fr>

• Oostenrijk

De nationale bibliotheek van Oostenrijk heeft een website over de vrouwenbeweging gelanceerd met onder andere biografische en bibliografische gegevens. Adres: <http://www.onb.ac.at/ariadne/vfb/vfbindex.htm>

• Denemarken

Nadat al in de herfst van 2000 twee delen van het biografisch woordenboek van Deense vrouwen waren verschenen, zullen in de loop van dit jaar nog twee delen volgen. De gehele publicatie zal ook via het internet te raadplegen zijn: www.rosinante.dk

Tentoonstellingen

• Frauenmuseum

Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Rijn-romantiek organiseert het Frauenmuseum in Bonn een tentoonstelling over het leven van vrouwen aan de Rijn. De toeschouwer kan vanaf 1 september 2002 in dit museum terecht om een beeld te krijgen van alle facetten die het dagelijks leven van vrouwen aan de Rijn bepaalden, zowel in de negentiende als de twintigste eeuw.

Datum: 1 september - 31 december

Plaats: Frauenmuseum, Im Krausfeld 10, Bonn (Duitsland)

Informatie:

www.frauenmuseum.textur.com

• Zakenvrouwen

Carrièrevrouwen lijken een recent verschijnsel maar zijn dat niet, zoals de tentoonstelling *Vrouwenzaken - Zakenvrouwen. Twee eeuwen vrouwelijke ondernemers in Vlaanderen* laat zien. Aan de hand van een aantal vrouwelijke ondernemers presenteert de tentoonstelling een overzicht van vrouwelijk ondernemerschap in de ambachtelijke nijverheid en de grootindustrie, in de kleinhandel en de horeca, het meccanaat en de vrije en artistieke beroepen. Bij de tentoonstelling verschijnt het boek *Vrouwenzaken - Zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (KADOC, Leuven, euro 23,55).

Bestellen via:

www.kadoc.be/publicaties.

Datum: tot en met 24 maart

Plaats: Kunsthal St. Pietersabdij, Gent (België)

Informatie: <http://www.gent.be/spal/> of dr.sinpietersabdij@gent.be

Tentoonstellingen

• Mevrouw Couperus

Elisabeth Baud stond in haar tijd bekend als 'mevrouw Louis Couperus', toch was zij veel meer dan de echtgenote van de beroemde Haagse schrijver. Behalve dat zij de manuscripten van haar man in het net overschreef, schreef Elisabeth ook zelf. Bovendien vertaalde zij veel, zoals de geruchtmakende roman *The Picture of Dorian Gray* van Oscar Wilde. De tentoonstelling *Elisabeth Couperus-Baud, de vrouw achter de schrijver* geeft een beeld van haar leven, dat begon in Nederlands-Indië, en haar literaire activiteiten.

Plaats: Louis Couperus Museum, Javastraat 17, 2585 AB Den Haag

Tijd: tot en met 7 april. Het museum is geopend van donderdag tot en met zondag, van 12.00 tot 17.00 uur.

Informatie: 070-3640653.

• Kinderen

Wat de Grieken en Romeinen dachten over huwelijk, geboorte en opvoeding van jongens en meisjes is verbeeld in de historische tentoonstelling *Jong in de oudheid*.

Plaats: Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, Amsterdam

Tijd: tot en met 7 april 2002

Informatie: 020-5252556.

Varia

• Database

Sinds oktober 2001 is de database *Expanding Horizons* - een initiatief van het Expertisecentrum Gender, Etniciteit en Multiculturaliteit in het onderwijs en het IIAV - te bezoeken via www.iiav.nl/horizons. Het databestand biedt informatie over de manier waarop Europese docenten in verschil-

lende disciplines binnen de alfa- en gammawetenschappen invulling geven aan de combinatie van gender en etniciteit in hun onderwijs. Er zijn voorbeelden van cursussen te vinden en men kan via de site van gedachten wisselen en nieuwe activiteiten op het gebied van gender en etniciteit ont-plooien. De database is bedoeld voor docenten, studenten, beleidmakers en andere geïnteresseerden.

• Johanna Naberprijs

Op 11 oktober 2002 wordt voor de zesde maal de Johanna W.A. Naberprijs uitgereikt voor de beste afstudeerscriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis. Deze prijs van 1000,- euro wordt uitgelooft door het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging en de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. Iedereen die aan een Nederlandse universiteit of hogeschool een afstudeerscriptie op het gebied van vrouwengeschiedenis heeft geschreven, komt in aanmerking voor de prijs. Vereiste is wel dat de scriptie is afgerond tussen 1 december 1998 en 1 mei 2002. De sluitingsdatum voor inzending van de scriptie met ingevuld deelnameformulier is 10 mei 2002. Deelnameformulier en reglement zijn op te vragen bij het IIAV / Johanna W.A. Naberprijs 2002, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam. Meer informatie: www.iiav.nl of www.vrouwengeschiedenis.nl

Congressen

• Culturele bagage

Waarom worden sommige gebeurtenissen uit de geschiedenis natiebreed en officieel herinnerd? Waarom zijn andere voorvallen en personen aan de vergetelheid overgeleverd? Wie hebben eigenlijk de macht over het gemeenschappelijk herinneren, en wie dragen de last van die herinnering? En hoe kan collectieve herinnering ruimte bieden aan een meervoud van ervaringen? Hoe gemeenschappelijk onze herinneringen eigenlijk zijn, zal onderzocht worden tijdens het congres *Culturele bagage. Over gender, etniciteit en collectieve herinnering*. Ook zullen er vragen worden gesteld bij de diversiteit van 'ons' cultureel erfgoed.

Wat de één als pronkstuk uit zijn of haar culturele bagage beschouwt, kan voor de ander immers problematische kanten hebben, zoals bijvoorbeeld bleek uit recente discussies over de omgang met slavernijverleden.

Het congres wordt georganiseerd door de VVG en de SVVT, ter ere van vijftienvintig jaar vrouwengeschiedenis in Nederland. Het programma is samengesteld voor een interdisciplinair publiek van mensen werkzaam op het gebied van geschiedenis, kunstgeschiedenis, literatuurwetenschap, museologie, onderwijs en andere geïnteresseerden. Naast een aantal plenaire bijdragen van onder anderen Nelleke Noordervliet, Maria Grever en Cynthia McLeod, zijn er workshops over onder andere herinneringen aan het feminisme, slavernij, erfgoedonderwijs, musea en ICT.

Datum: 11 en 12 oktober 2002.

Plaats: Museum Catharijneconvent te Utrecht.

Informatie: Marieke Hellevoort (mhellevo@inter.nl.net) of Anna Tijsseling (tijsseling@yahoo.de)

Personalia

Op 1 september 2001 is cultureel antropologe **Gloria Wekker** benoemd als eerste zwarte vrouwelijke hoogleraar. Haar leerstoel Gender en Etniciteit bij Vrouwenstudies van de Universiteit Utrecht is een initiatief van het IIAV. Wekker zal zich onder meer gaan bezighouden met de positie van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen in Nederland. In april 2002 houdt zij haar inaugurele rede.

Lotte Jensen promoveerde 22 november 2001 aan de Universiteit Utrecht met het proefschrift *'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw.*

Carla van Baalen, directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, is per 1 december 2001 benoemd tot bijzonder hoogleraar Parlementaire Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Francisca de Haan is met ingang van 1 januari 2002 benoemd tot Associate Professor of History aan de Central European University in Boedapest. Ze zal college geven in de Department of Gender Studies.

Boeken in 't kort

Cora Bijlhout

Met een schone lei.

Herinneringen van een kloosterzuster Valkhof Pers, 2001, € 14,75.

Ruim 33 jaar maakte Cora Bijlhout deel uit van de congregatie Zusters onder de bogen. Met haar boek biedt zij een unieke kijk op het dagelijks leven in een (vrouwen)klooster. Daarmee biedt zij een aanvulling op de verschillende studies over de geschiedenis van actieve vrouwelijke religieuzen die de laatste jaren zijn verschenen.

Jelto Drenth

De oorsprong van de wereld.

Feiten en mythen over het vrouwelijk geslacht

De Arbeiderspers, 2001, € 17,90.

Naast de biologische en psychologische aspecten van het vrouwelijk geslacht, behandelt seksuoloog Jelto Drenth in zijn boek ook de geschiedenis van de medische en 'zielkundige' bemoeienis met de vrouwelijke seksualiteit.

Gertjan de Groot

Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)

Aksant, 2001, € 27,50.

In september 2001 promoveerde De Groot in Utrecht op een onderzoek naar seksesegregatie op de arbeidsmarkt in Nederland. Met zijn studie werpt hij nieuw licht op de manier waarop de toewijzing van werk aan seksen in de praktijk werkte. Dit doet hij met behulp van een schat aan informatie over productieprocessen, mechanisatie, arbeidsverdeling, personeelsverloop, lonen en loopbanen in nieuw opgerichte industriële bedrijven.

A.M. van Lynden-de Bruïne

In vogelvlucht door Europa. De reisjournalen van Dionysia Catharina Temminck-Cau (1807-1824)

Walburg Pers, 2001, € 40,-.

Aan het begin van de negentiende eeuw vergezeld Caatje Cau haar echtgenoot, de beroemde ornitoloog Coenraad Jacob Temminck, op zijn vele reizen door Europa. Tijdens hun omzwervingen en het latere verblijf in Parijs, legde Caatje alles wat zij zag en beleefde vast in haar dagboeken: de soirées en dansants, de eerste fiets, de laatste Parijse mode en zelfs een opge-

zette Afrikaan in het natuurhistorisch museum van Turijn.

Els Naaijkens

Brieven van vrouwen aan Casanova

Ad Donker, 2001, € 18,-.

Talrijke vrouwen hebben het pad van Casanova gekruist; van negen vrouwen die hij trof, is nu een aantal brieven gebundeld en vertaald door Els Naaijkens. Een van de brieven is van Francesca Buschini, de laatste Venetiaanse geliefde van Casanova. Toen hij Venetië moest verlaten, installeerde Casanova haar als oppasser in zijn huis. Francesca onderhield zijn contacten en ze behartigde af en toe zijn zakelijke belangen.

Kaat Wils (red.)

Het lichaam (m/v)

Universitaire Pers Leuven, 2001,

€ 41,50.

Het onderscheid tussen man en vrouw lijkt een natuurlijk en onveranderlijk gegeven. Toch zijn 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' pas vanaf de zeventiende eeuw verbeeld en beleefd als lichamelijk gedetermineerde en elkaar uitsluitende categorieën. In deze bundel laat een aantal auteurs zien hoe die scheiding in de loop der tijd is aangebracht. Dries Vanysacker belicht het lichaam van de heks, Mineke Bosch gaat in op de opvattingen die Aletta Jacobs en Catharine van Tussenbroek over lichaam en leven hadden, en Tom Verschaffel behandelt de historische beeldvorming rond 'sterke vrouwen'.

over boeken en schrijfters

surplus

lichte zeden

- Interview met Xaviera Hollander
- *Het geheime dagboek van Catherine M*
Catherine Millet
- Wetenschap: Sian Rees *Het schip van lichte zeden*
- Commentaar op de stelling
'Vrouwen in literatuur zijn hoer of heilig'

Verder

- Interview met de Zuid-Afrikaanse dichteres
Antjie Kroch
- Anne Tyler *Toen wij volwassen waren*
- Debuut van Sasja Jansen *De Kamerling*
- Rachel Richler *Gek zusje*

maart | april jaargang 16 nummer 2

LOSSE NUMMERS € 4.25; JAARABONNEMENT (6 NRS.) € 24.00.
SURPLUS IS EEN UITGAVE VAN STICHTING SURPLUS EN BIBLION
UITGEVERIJ. VERKRIJGBAAR IN DE BETERE BOEKHANDEL OF BIJ
BIBLION UITGEVERIJ, AFD. KLANTENSERVICE, POSTBUS 43026,
2504 AA DEN HAAG, TEL 070 3090300, FAX 070 3090400.

2002

1

LOVER

TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

Heldinnen ter inspiratie

**Tough women
Heldinnenspel
Griekse tragedie heldinnen**

Hoogleraren (v) gezocht
Mét tips om de mannencultuur te
veranderen

Vreemdgaan of gewoon doen?

Heks is hip. Mooi, jong en zelfbewust

**Welke partij verdient
stemmen? Feminisme in
verkiezingsprogramma's**

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationaal
Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbe-
weging (IIAV). Te koop in de boekhandel à €6. Abon-
nementsprijzen: studenten €13 / particulieren €22 en
organisaties €29 Telefoon: 020-6651318. Informatie
over LOVER op Internet: www.iiav.nl/lover

Historica

Historica biedt u vele boeiende artikelen op het gebied van vrouwen- en gender-
geschiedenis. Door middel van diverse rubrieken wordt u bovendien op de hoogte
gehouden van de actuele (internationale) ontwikkelingen op het vakgebied en van de
activiteiten van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG).

Historica verschijnt drie maal per jaar. Als abonnee bent u tevens lid van de VVG.

- Ja, ik geef een abonnement
op **Historica** cadeau voor
€ 25,- en betaal na ontvangst
van uw acceptgirokaart.

- Ja, ik word lid van de VVG voor
€ 25,- (studenten en mensen
met inkomen tot € 700,- p.m.
betalen € 20,-) en betaal na
ontvangst van uw acceptgiro-
kaart.

Naam begunstigde:

Adres:

Postcode en plaats:

Mijn naam:

Adres:

Postcode en plaats:

Ik betaal (per jaar):

Handtekening:

Deze bon opsturen naar: **VVG - Historica**
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Giro-nummer: 4102980
Of bel: **020-6651318**

Internet: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl/>